

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet u Osijeku

Studij hrvatskog jezika i književnosti

Adam Andrzejewski

**Kulturno pamćenje Prvoga svjetskog rata u hrvatskoj i poljskoj
književnosti: Miroslav Krleža – Zofka Kveder – Stefan Žeromski**

Diplomski rad

Mentor: Doc.dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2017.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet u Osijeku

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Studij hrvatskog jezika i književnosti

Adam Andrzejewski

**Kulturno pamćenje Prvoga svjetskog rata u hrvatskoj i poljskoj
književnosti: Miroslav Krleža – Zofka Kveder – Stefan Žeromski**

Diplomski rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: filologija

Znanstvena grana: teorija i povijest književnosti

Mentor: Doc. dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2017.

Sažetak

U ovom se radu analizira prikaz Prvog svjetskog rata prema teoriji kulturnoga pamćenja u primjerima hrvatske i poljske proze. Komparativno se analiziraju strategije nacionalne reprezentacije, elementi ratne zbilje i ratne pozadine – slika vojnika, ratne fronte, kasarne i ratne bolnice; slika žene i promjene njezinog društvenog položaja zbog rata, slika djece i prikaz velikih migracijskih pokreta za vrijeme rata – prikaz društvenih i političkih pokreta i ideja poput socijalističke revolucije, panslavističkog poretka i pacifističke misli, te vjerski aspekti rata.

Kao teorijsko izvorište koristi se radove J. Assmanna, P. Norre, J. R. Gillisa, A. Smitha, M. Manna, M. Brkljačić i S. Prlende; a za analizu književnih primjeraka radovi hrvatskih i poljskih povjesničara i filologa.

Ključne riječi

Kulturno pamćenje, Prvi svjetski rat, Miroslav Krleža, Zofka Kveder, Stefan Žeromski

1. Uvod

Prvi je svjetski rat jedan od najutjecajnih događaja u ljudskoj povijesti. Taj veliki politički, gospodarski i društveni preokret preoblikovao je sve aspekte ljudskog života. Bio je to prvi konflikt takve veličine – u njemu su sudjelovale države i narodi sa svih kontinenata. Novi način ratovanja i novo ratno oružje uzrokovali su ogromnu količinu žrtava. Rat je ostavio svoj utjecaj u ljudskom pamćenju, a njegov užas i patnje milijuna ljudi preneseni su i na stranice knjiga.

U ovom će se radu pokušati istražiti različite vidove kulturnoga pamćenja Prvoga svjetskog rata. U radu se analiziraju tri prozna djela dvaju hrvatskih i jednog poljskog autora - zbirka ratnih novela *Hrvatski bog Mars* (1962) Miroslava Krleže i romani *Hanka* (1918) Zofke Kveder i *Uoči proljeća* (1928) Stefana Žeromskog te se istražuju aspekti rata i ratni motivi oblikovani u tim djelima. Kao teorijsko izvorište koristi se radove Jana Assmanna, Pierrea Norre, Johna R. Gillisa, Anthony Smitha, Michaela Manna, Maje Brkljačić i Sandre Prlende; a za analizu povijesnog i književnog konteksta radovi hrvatskih i poljskih književnih povjesničara i filologa: Zdzisława Adamczyka, Natke Badurine, Aleksandra Flakera, Ivo Frangeša, Kristine Grgić, Filipa Hameršaka, Artura Hutnikiewicza, Dubravka Jelčića, Henryka Markiewicza, Krešimira Nemeca i Jana Wierzbickog. U okviru raščlambe strategija kulturnoga pamćenja analiziraju se načini nacionalne reprezentacije poljskog i hrvatskog naroda kao i drugih nacionalnih grupa – Nijemaca, Rusa, Židova i Srba. Nadalje analizira se individualno i kolektivno pamćenje različitih aspekata rata i ratne pozadine tj. slika vojnika, prikaz borbene linije, vojničke kasarne i ratne bolnice. Analiza obuhvaća također i predstavljenu sliku poljsko-boljševičkoga rata kao neposrednoga nastavka Prvog svjetskog rata. U sljedećem se dijelu rada analizira žena u ratu i promjena njezine društvene pozicije, djeca u ratu i prikaz velikih migracija za vrijeme rata. Rad obuhvaća također analizu političkih i društvenih pokreta i ideologija – socijalističku revoluciju u Rusiji 1917. godine, panslavistički pokret i elemente pacifističke misli te nadalje vjerske aspekte rata.

U radu se pokušava usporediti način predstavljanja rata s obzirom na različitost kulturnog i književnog podrijetla analiziranih tekstova tj. poljske i hrvatske književnosti te ratne i poslijeratne proze.

2. Što su kulturno pamćenje i kultura sjećanja?

Pojmovi *pamćenja* i *sjećanja* u znanstvenome diskursu relativno su novi pojmovi, ne samo u povijesnim već i u drugim humanističkim znanostima, poput antropologije i sociologije. Na pitanja o razlogu pamćenja nečega ili razloga zaborava, znanstvenici su počeli tražiti odgovore tek početkom dvadesetoga stoljeća. Hugo von Hofmannsthal već 1902. godine upotrijebio je pojam *kolektivnoga pamćenja*. Maurice Halbwachs je u svojem djelu iz 1925. godine *Društveni okviri pamćenja* predstavio pamćenje kao društvenu, a ne individualnu pojavu. Samim pojmom *pamćenja* bavili su se i istraživali ga uglavnom psihoanalitičari i psiholozi, dok su ga povjesničari ignorirali, sve do sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća kada je nastao val interesa za zaštitu nacionalne baštine i autobiografsku literaturu. (Brkljačić, Prlenda; 2006: 9-10)

2.1 Halbwachsova teorija individualnog i kolektivnog pamćenja

Prema Halbwachsu pojedinac je uvijek subjekt u procesu pamćenja i sjećanja. Pojedinac je nositelj određenog stava prema prošlosti kojega izgrađuje kroz sudjelovanje u komunikacijskim procesima unutar društvene grupe: obitelji, vjerske zajednice, nacije. Takvi kolektivi ne *nose* u sebi pamćenja, ali kao okvir oblikuju pamćenje i sjećanje kod svakog člana grupe. Zato je *individualno* i *kolektivno pamćenje* međusobno ovisno o drugome – *individualno* pamćenje kod pojedinca oblikuje se kroz niz njegovih relacija u različitim grupama, a *kolektivno pamćenje* je znanje distribuirano među članovima određene grupe.

Halbwachs naznačuje kako je sam čin pamćenja društveno uvjetovan, što znači da pamćenje pojedinaca koji su ostavljeni sami sebi, bez mogućnosti komunikacije s drugima, bit će zaboravljeno jer „mogu pamtiti samo ono što se može rekonstruirati kao prošlost unutar relacijskih okvira njihove sadašnjosti“ (Assmann, 2006: 52-53)

Što je onda kultura sjećanja? Po Assmannu ovdje je najvažniji odnos prema prošlosti koja mora stupiti u svijest. Da bi se to dogodilo obavezna su dva aspekta. Prvi govori o tome da moraju postojati dokazi iz prošlosti – ona ne smije nestati u potpunosti. Drugi govori o tome da ovi dokazi moraju u sebi nositi određenu dozu različitosti koja ih razlikuje od sadašnjosti. (Assmann, 2006: 47-51)

Takvi dokazi čine to što nazivamo *figurama sjećanja* tj. „kulturno oblikovane i društveno obvezujuće *slike sjećanja*“ (Assmann, 2006: 54). Zbog toga što je sjećanje konkretno, za razliku od apstraktnog mišljenja, figure su objašnjene kroz tri značajke: obilježene su kroz prostor i

vrijeme, čvrsto su vezane za određenu zajednicu i autonomni su postupci koji se mogu rekonstruirati. (Isti: 54)

Prema J. Assmannu konkretna povezanost uz vrijeme i prostor omogućuje zajednici orijentiranje i kristalizaciju sjećanja. Vremenska sastavnica veže se s izvanrednim, pravremenskim događajima ili s periodičnim ritmom sjećanja pri čemu, ovisno o zajednici, govori se o npr. građanskom ili crkvenom kalendaru. Prostorna komponenta vezana je uz određeni prostorni okvir kojemu pripada materijalni okruženje što nije samo pozadina životnih interakcija zajednice već je i simbol njezinog identiteta.

Ako je sjećanje čvrsto povezano uz određenu grupu, može se reći da je *identitetski konkretno*. Konstruirana zajednica čuva svoja sjećanja koja su za nju posebna i trajna. Kod posebnosti naglašava se razlika među zajednicama, a niveliraju se razlike između članova jedne grupe. Uz trajnost podrazumijeva se biranje vremenskih događaja i kreiranje trajnog, nepromjenjivog identiteta kako bi se postigao dojam kontinuiteta.

Zbog toga što se vremenski i prostorni okviri u određenim zajednicama mijenjaju neprestano unutar sebe, očuvanje prošlosti kao takve nije moguće. Svaka zajednica vremenski i prostorno određenim neprestano rekonstruira svoja sjećanja, istovremeno organizirajući svoju sadašnjost i budućnost. To se tiče i novih ideja u zajednici koje su zapravo preuzete i rekonstruirane tradicije drugih grupa. Zato se može reći da kolektivno sjećanje djeluje paralelno i unazad i unaprijed. (Assmann, 2006: 53-57)

2.2 Komunikacijsko i kulturno pamćenje

Jan Assmann u svome tekstu *Kultura sjećanja* naznačuje da se unutar pamćenja mogu izdvojiti dva pamćenja-okvira – *komunikacijsko* i *kulturno*. Ona su oblikovana na osnovi načela polarnosti, gdje se ta polarnost uočava u pet glavnih aspekata-dimenzija: sadržaju, oblicima, medijima, vremenskoj strukturi i nositeljima pamćenja.

Komunikacijsko pamćenje, što se podrazumijeva, temelji se na živome sjećanju u organskim pamćenjima (medij). Odnoseći se na recentnu prošlost komunikacijsko je pamćenje vremenski ograničeno u 80 do 100 godina unazad što bi značilo da obuhvaća 3-4 generacije predaka (vremenska struktura) koji kroz svakodnevnu interakciju između članovima određene zajednice na neformalni i prirodni način (oblik) prenose svoje individualno povijesno iskustvo u okviru osobnih biografija (sadržaj). Nositeljem takvoga pamćenja svaki je individualni pojedinac unutar zajednice koji dijeli svoja sjećanja sa svojim suvremenicima. Stoga se može reći kako komunikacijsko pamćenje pripada grupi i nastaje u isto vrijeme kad nestaje i grupa njegovih nositelja.

Za razliku od prvog tipa pamćenja kulturno (kulturalno) je pamćenje, kako piše Assmann, stvar institucionalizirane mnemotehnike. Takav model zahtjeva izdvajanje unutar zajednice specijaliziranih nositelja tradicije poput barda, šamana, svećenika, pisaca itd. Unutar drugog modela komunikacija je na visokom stupnju ceremonijalna, blagdanski oblikovana (oblik). Obuhvaća također određeni kod, ne samo u lingvističkom smislu u obliku riječi već kao i npr. ples, pjev, odjeću ili tetovažu (medij). Sam sadržaj potpuno je različit od onoga u komunikacijskom pamćenju. On je usmjeren na događaje u apsolutnoj i univerzalnoj prošlosti zajednice, pravremenskoj prošlosti, kojih se nitko individualno unutar grupe ne sjeća (vremenska struktura); zato ona i prelazi u oblik mita. (Assmann, 2006: 61-67)

2.3 Pamćenje i historija

U Halbwachovoj teoriji pojava koja je suprotna kolektivnome pamćenju jest *historija*, odnosno *povijest*. Za razliku od pamćenja koje promatra sličnosti i kontinuitete kod svake zajednice naznačujući posebnost i različitost vlastitih slika prošlosti, povijest teži k univerzalijama koje stoje van svih kolektivnih pamćenja. Historija se fokusira prvenstveno na *hladne* činjenice koje su identitetski apstraktne odnosno nisu pripisane nijednoj ljudskoj zajednici. Historija se bavi razlikama, promjenama i diskontinuitetima. Odustajanje od načela kontinuiteta izdvaja iz povijesti *prazne* periode, a historijskim činjenicama smatra jedino ono u čemu se vidi promjena. Za Halbwachsa kraj pamćenja i početak povijesti nalazi se u točki gdje nema više aktivnih sudionika tradicije, a grupno pamćenje, kao i sama grupa, nestanu. (Assmann, 2006: 57-59)

Naime, prema Pierru Nori, nestalo je spontano pamćenje u društvu odnosno kolektivno pamćenje u određenim zajednicama. Razlog tomu francuski istraživač vidi u društvenim promjenama tridesetih godina dvadesetoga stoljeća, gdje pojam nacije kao sjedinjujući okvir koji utemeljuje kolektivnu svijest više ne postoji i zamijenjen je pojmom društva koje se umjesto na očuvanje i kultiviranje prošlosti fokusira na budućnost i više poštuje novo od staroga. (Nora, 2006: 27-28)

U isto vrijeme bitan je prijelaz od kolektivnoga pamćenja cijelih naroda, etničkih grupa ili ljudskih skupina do proučavanja i kultiviranja vlastitoga povijesnog identiteta, vlastite priče kod svakoga pojedinca. Tako skupine ljudi i institucije koje su u prošlosti bile zadužene za očuvanje prošloga – država, crkva i plemićke obitelji – prestale su biti posebne u ulozi povjesničara. Ovu ulogu u sadašnjosti preuzeo je pojedinac izvan profesionalnog kruga historičara, amater koji daje prednost subjektivnome, koji polazi od odozgo ustanovljenih

promatranja prošlosti do individualnog odnosa prema prošlosti, do subjektivnog prisjećanja i pamćenja koje je prvenstveno privatno.

Nora naznačuje također da je sadašnji svijet opsjednut arhiviranjem svega. Kako piše u svome tekstu *Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta*:

„U mjeri u kojoj nestaje tradicionalno pamćenje, osjećamo se obveznim religiozno gomilati ostatke, svjedočanstva, dokumente, slike, govore, vidljive znakove onoga što je bilo, kao da bi taj sve deblji i deblji dosje trebao postati nekakvim dokazom na tko zna kakvim sudu povijesti. Trag je postao svetim, iako je sam negacija svetog. Nemoguće je predvidjeti čega ćemo se trebati sjećati.“ (Nora, 2006: 30-31)

Zato, što Nora naznačuje kasnije u tekstu, današnji historičar-profesionalac svoju prošlu ulogu arhivista ostataka prošlosti promijenio je u selekciju i kontrolirano uništavanje ostataka prošloga. (Nora, 2006: 29-33)

2.4 Mjesta pamćenja

Nestanak spontanoga sjećanja uzrokovao je nastanak *mjesta pamćenja* u društvu. *Mjesta pamćenja* definira Pierre Nora:

„Mjesta pamćenja su u prvom redu ostaci, krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije što je priziva zato što je ne poznaje. Pojam mjesta pamćenja javio se zato što su u našem društvu nestali rituali. Stvara ga, uspostavlja, određuje, konstruira, dekretom proglašava, umjetno i namjerno održava zajednica iz temelja ponesena promjenom i obnavljanjem. (...) Muzeji, arhiva, groblja i zbirke, blagdani, obljetnice, ugovori, zapisnici, spomenici, svetišta, udruženja, sve su to svjedoci jednog drugog vremena, (...) To su rituali društva bez rituala (...).“ (Nora, 2006: 28)

Francuski znanstvenik kasnije u tekstu uspoređuje mjesta pamćenja sa školjkama ostavljenim na plaži nakon povlačenja mora jer su kao one iščupana iz povijesnoga tijeka u koji ih se potom vraća. (Nora, 2006: 29)

Svako *mjesto pamćenja* mora imati tri značenja: materijalno, funkcionalno i simboličko. Sva su značenja isto važna i obavezna za svako pojedino mjesto. U isto vrijeme svako od značenja nudi nam široku mogućnost klasifikacije i unutarnjih raspodjela.

Prema materijalnom aspektu *mjesta pamćenja* mogu se međusobno podijeliti na: prijenosna mjesta poput židovske Tore ili kršćanskih Evandjelja; topografska mjesta koja su vezana uz točnu lokalizaciju i ukorjenjivanje u prostor u što spadaju sve turističke lokalizacije; arhitekturna mjesta što je na primjer zgrada palače u Versaillesu; spomenička mjesta kao što su spomenici mrtvima, koja svoje opravdano značenje izvode iznutra, neovisno o lokaciji u kojoj se nalaze.

Fokusirajući se dalje na funkcionalnu komponentu *mjesta pamćenja* dobivena je velika lepeza mjesta, od onih koja imaju jasno određenu funkciju prenošenja određenoga povijesnog iskustva, ali koja nestaju u vrijeme nestanka onih koji su ta iskustva preživjeli, što su na primjer udruge veterana, do mjesta s pedagoškom svrhom što može biti udžbenik, rječnik ili knjiga žalbi i prigovora.

Po simboličkoj svrsi mogu se razlikovati, kao što ih naziva Nora, *dominirajuća* i *dominirana* mjesta. Prva su simbol spektakularnih događaja, velikih pobjeda i trijumfa, mjesta održavanja nacionalnih ceremonija na koje su ljudi sazvani; druga – mjesta spontanijih okupljanja ljudi, tihih hodočašća, kao što ih francuski znanstvenik naziva: *živo srce pamćenja*. (Nora, 2006: 41)

Ono što odvaja *mjesta pamćenja* od drugih *tipova* povijesti je to što su svi drugi pristupi fokusirani i bazirani na realijama i stvarima, kojima se pokušava uhvatiti stvarnost u njihovoj srži; *mjesta pamćenja* tvore svoj vlastiti referent i upućujući na same sebe ne traže druge referente. (Nora, 2006: 36-43)

3. Kratki presjek kroz Prvi svjetski rat

The Great War – Veliki rat, kako su ga kasnije nazivali političari, povjesničari i književnici; bio je rezultat velike političke igre između velikih svjetskih sila; igre koja je obuhvatila sve kontinente na zemaljskoj kugli.

Kriza u političkim odnosima između velikana, kao i narodnooslobodilački pokreti manjih naroda i država, doveli su do nastanka dvaju saveza protivničkih sila. S jedne strane Centralne sile okupljene oko Njemačke i multietničke Austro-Ugarske Monarhije, s druge – Antanta, kojoj su pripadale Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska Republika i Rusko Carstvo, zajedno sa svojim teritorijima i protektoratima te drugim državama poput Srbije ili Rumunjske. (Dukovski, 2005: 17-20)

Atentat u Sarajevu 1914. godine odnosno ubojstvo austrougarskog prestolonasljednika Franje Ferdinanda koje je izvršio Gavrilo Princip, uzrokovalo je agresiju Carsko-kraljevske monarhije na Srbiju, a ona je bila razlog lančane reakcije koja je uzrokovala da se nakon nekoliko tjedana najveće europske, a kasnije i svjetske sile, nađu na dvije strane ratne fronte. (Dukovski, 2005: 26-29)

Prvi svjetski rat bio je prvi konflikt održavan u takvim mjerama – bio je to najveći sukob od Napoleonskih ratova. Veliki rat bio je totalni rat, gdje su protivnici koristeći maksimum ljudske i materijalne snage, pri cjelokupnim angažmanu društva htjeli postići cjeloviti militaran, gospodarski i socijalni kolaps neprijatelja. Bio je to prvi rat koji je obuhvaćao ratne operacije na zemlji, moru i u zraku; prvi rat u kojem se u velikim razmjerima koristilo automatske puške, podmornice, dalekometne topove, tenkove te bojne topove; prvi rat u kojem je anonimni vojnik bio prisiljen na život u rovu, gdje su mu iznad glave letjeli metci, a nogama je stajao u blatu, vodi, izmetu i mrtvim tijelima. (Eckert, 1990: 8-9)

Rat kao multiaspektni događaj imao je veliki utjecaj na razvoj društava i vojne tehnike, bio je uzrok velikih društvenih i političkih promjena poput velike komunističke revolucije, oslobođenja i nastanka nacionalnih država te emancipacije žene i novih kulturno-umjetničkih pokreta u književnosti, glazbi, novinarstvu i umjetnosti.

U Prvom svjetskom ratu poginulo je od 10 do 20 milijuna ljudi, oko 21 milijun ljudi bilo je ranjeno, a 8 milijuna ljudi je nestalo.

3.1. Položaj Hrvatske i Hrvata u okviru Austro-Ugarske Monarhije

Situacija hrvatskih zemalja bila je vrlo komplicirana i teška. One su bile podijeljene između dvaju glavnih igrača u dualističkoj monarhiji – Hrvatska i Slavonija pripadale su

Kraljevini Mađarskoj, a Dalmacija Austrijskome Carstvu. Hrvatsko društvo godinama je bilo podređeno germanizaciji i mađarizaciji u političkom, društvenom i kulturnom smislu.

Na početku dvadesetoga stoljeća sve više i više popularna bila je ideja ujedinjenja Južnih Slavena. Hrvatski, slovenski i srpski političari i aktivisti zahtijevali su stvaranje posebne administrativne jedinice koja bi obuhvaćala sve pokrajine u kojima su živjeli južni Slaveni u okviru Habsburške Monarhije. Stvoren je Jugoslavenski odbor koji je u Beču predstavio *Svibanjsku deklaraciju* s postulatom promjene dualističke monarhije u trijalističku. Takav aksiom susreo se s jakim otporom, pogotovo s mađarske strane. Za Mađarsku bi to bio puno veći gubitak nego za Austriju zbog gubitka značajnog dijela teritorija odnosno Hrvatske i Slavonije koje su bile gospodarski čvrsto povezane s Budimpeštom.

Neuspješna proba realizacije ovog plana preusmjerila je Jugoslavenski odbor u drugu stranu konflikta odnosno Antantu, a sam odbor premjestio je svoje djelovanje u inozemstvo. Tada se prvi puta javila koncepcija ujedinjenja južnih Slavena u Habsburškoj Monarhiji s dvama neovisnim kraljevinama na Balkanu – Srbijom i Crnom Gorom. Ta je opcija završila uspješno. Naime 29. listopada 1918. proglašena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, a 2. prosinca iste godine proglašeno je ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca sa srpskom dinastijom Karađorđevića na prijestolu. (Dukovski, 2005: 32-38)

Hrvatska je bila jedna od najnerazvijenijih zemalja u Dvojnoj Monarhiji, a između hrvatskih regija bilo je također mnogo razlika. Godinama zanemaren gospodarski razvoj i razjedinjenost hrvatskog teritorija doveli su do općeg državnog i društvenog zaostatka što je značilo, s obzirom na to da je 80 posto stanovništva živjelo na selu i bavilo se poljoprivredom, da je Hrvatska na početku dvadesetoga stoljeća bila još uvijek u vremenu prije industrijske revolucije. Hrvatsko je stanovništvo vrlo brzo osjetilo posljedice rata, pogotovo u gladi, nedostatku radne snage i akvizicijama na selu.

Hrvatski vojnici borili su se gotovo na svim frontama Prvoga svjetskog rata, od Rusije do talijanskog ratišta. Procjenjuje se da je oko sto tisuća hrvatskih vojnika izgubilo život tijekom borbe, a ista količina civila umrla je od gladi i različitih bolesti poput španjolske gripe. (Đukić, Pavelić, Šaur, 2005: 81-86)

Položaj Hrvatske i hrvatskoga naroda između dviju sukobljenih sila utjecao je i na sam pogled na Prvi svjetski rat. S jedne su strane, hrvatske pokrajine kao zemlje u okviru Dvojne monarhije, djelomično s priznatom autonomijom Kraljevine Hrvatske i Slavonije unutar mađarskog dijela, stvarale za hrvatsko stanovništvo viziju borbe, ne samo radi interesa habsburške vlade, nego i radi vlastitog. Egzemplifikacija tog stava vidljiva je u pokušajima pretvaranja Monarhije u trijalističku. Uglavnom seosko stanovništvo smatralo je borbu na

ratištima Prvoga svjetskog rata kao osobnu čast borbe za Hrvatsku. S druge strane, pokušaj ujedinjenja s Kraljevinama Srbije i Crne Gore davao je dojam da će hrvatski narod konačno postati gospodar u svojoj zemlji, što bi značilo kraj procesa germanizacije i mađarizacije, a umjesto toga javila bi se koncepcija mirne i ravnopravne koegzistencije s ostalim južnim Slavenima u zajedničkoj državi. (Hameršak, 2015: 21-29) Treba naznačiti da je za Hrvate vizija zajedničke slavenske države bila formirana na principu federalističkog uređenja novoosnovane države, što je na kraju bilo nerealno, jer sukob Hrvata s apsolutističkom politikom Beča i Budimpešte zamijenjen je bio borbom s velikosrpskom politikom Karađorđevićeve dinastije. (Matković, 2003: 99-100)

3.2. Položaj Poljaka i poljskih zemalja prije i u vrijeme rata

Što se tiče situacije poljskoga naroda i položaja poljskih zemalja ona je s jedne strane bila izuzetno teška i komplicirana, ali s druge poprilično korisna za realiziranje glavnoga cilja odnosno povratka neovisne i samostalne Poljske na kartu Europe.

U trenutku kada je izbio rat 1914. godine, poljske zemlje su se skoro 120 godina nalazile pod vlašću triju „crnih orlova“: Rusije, Austrije (odnosno Austro-Ugarske) i Njemačke. Nekoliko pokušaja povratka u neovisno stanje i obnovu države, poput Novembarskog ustanka koji je trajao od 1830. do 1831. godine te Januarskog ustanka 1861. godine, koji su završili potpunim gubitkom već ograničene slobode i procesima germanizacije i rusifikacije poljskoga naroda. Poslije tih neuspješnih borbi prvi put nakon dugoga vremena tlačitelji su se našli na dvije strana jednoga konflikta.

Svaka od strana probala je dobiti potporu Poljaka u ratu. Imajući svijest da je poljski narod jedan od većih naroda Europe i kakvom ljudskom snagom disponira, obje strane nudile su Poljacima povratak nekog oblika autonomije unutar svojih granica. Rusko Carstvo je već u kolovozu 1914. godine naglasilo stvaranje autonomne poljske države pod vlašću cara. To je ipak bilo lažno obećanje što je uzrokovalo rad lidera Nacionalne demokratske stranke Romana Dmowskog u Engleskoj i Francuskoj, koji je probao uvjeriti vlast da dopusti stvaranje poljske države. S druge strane, Centralne sile su do kraja 1915. godine okupirale cijeli *ruski* dio poljskih zemalja te su se Njemačka i Austrija dogovorile s Poljacima oko stvaranja novoga poljskoga kraljevstva na području zauzetog teritorija.

Komunistička revolucija u Rusiji i poraz Centralnih sila omogućili su povratak Poljske na kartu Europe pod vodstvom maršala Piłsudskog i Dmowskog, 11. studenoga 1918 godine. (Dukovski, 2005: 30-31)

Ali svaka medalja ima dvije strane. Iza tih političkih igara za neovisnu Poljsku događale su se drame poljskoga naroda. Smješten na dvije različite strane fronte bio je prisiljen za bratoubilačku borbu za tuđe vladare i tuđe ambicije. Kao posljedica ratnih operacija koje su obuhvatile 80 posto poljskih zemalja te deportacija, život je izgubilo oko 15 posto stanovništva krajeva koji su kasnije tvorili novu poljsku državu. Između 1914. i 1920. godine izgubljeno je 30 posto nacionalne imovine u vrijednosti do 73 milijardi francuskih franaka. (Eckert, 1990: 8)

4. Književnopovijesna recepcija djela Z. Kveder, M. Krleže i S. Žeromskog analiziranih djela

Analizirana djela tj. roman *Hanka* Zofke Kveder, novele u zbirci *Hrvatski bog Mars* Miroslava Krleže i roman *Uoči proljeća* Stefana Žeromskog su tekstovi napisani i izdani u periodu od deset godina. Nastala su u vrlo burnom razdoblju ne samo u književnosti, nego i povijesti uopće. U svakom od njih, tema Prvoga svjetskog rata je jedna on osnovnih osi, ali se prikazi tog velikog multiaspektnog sukoba međusobno razlikuju zbog pripadnosti različitim kulturno-književnim krugovima i diskursima te reprezentiraju pristup prema ratu iz različitih društveno-političkih perspektiva.

Zofka Kveder (1878-1926) kao predstavnica ženskoga pisma pripada i hrvatskome i slovenskome književnom krugu. Dok njezina djela pisana na slovenskom jeziku, npr. *Misterij žene* iz 1900. godine ili *Njeno življenje* iz 1914., predstavljaju jako izražene feminističke tvrdnje, roman *Hanka* iz 1918. godine, pisan na hrvatskom jeziku, imao je dosta slabu recepciju iz perspektive ženskoga diskursa. Glavna junakinja – Poljakinja Hanka – prikazana je kao plačljiva žena, koja piše ratne uspomene usmjerene prema svom ljubavniku Kazimiru, kojem je mentalno podređena. Književna kritika prigovarala je autorici zbog plitkog esejističkog izražaja u dijelovima romana i neosviještenosti ženskoga subjekta, što još dodatno gubilo svoj izražaj pod utjecajem naturalističkog prikaza ratne svakodnevice. Milan Kašanin pisao je o romanu da će *Hanku* prihvatiti ženski čitateljski krug jer je to „tužna priča o dobrim i nesrećnim dušama“ (Nemec, 1998:164-165) U recepciji Kvederiniog romana bio je važan također i njezin politički stav prema novostvorenoj Kraljevini SHS. Kveder bila je glasiteljica novog jugoslavenskog nacionalizma što je npr. doveo do prijepora između nje i književnika okupljenih oko Krležinog časopisa *Plamen*. (Grgić, 2011: 267)

Za razliku od Zofke Kveder, Miroslav Krleža (1893-1981) ostavio je puno opširniji književni opus – od poezije, romana, drama i novela do književne kritike, polemika i političke esejistike. (Frangješ, 1974: 238) Uključuje on i ratnu novelistiku u zbirci *Hrvatski bog Mars* (prvo izdanje iz 1922. godine), koju Ivo Frangješ u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* opisuje kao „sigurno najbolnju europsku proturatnu knjigu iz doba prvoga svjetskoga rata“ (Frangješ, 1987: 289) Navodi da Krleža u svojim djelima analizira hrvatski narod koji ratuje za tuđe interese a ne vlastite, no umjesto lijepe vizije slave i pobjede autor nudi sliku ratnoga pakla u blatu ratne bojišnice. (Frangješ, 1987: 289-290) Prvo zamišljene kao roman od četiri dijela, Krležine novele upisuju se u korpus proznih tekstova o Prvom svjetskom ratu pored romana

Doživljaje dobroga vojaka Švejka Jaroslava Haška ili *Sol zemlje* Józefa Wittlina. (Flaker, 2012) Krleža, dobiva za svoju zbirku novela *Hrvatski bog Mars* mnoge i raznolike kritike. Dok Stanko Tomašić vidi u Krleži nastavljača realističke tradicije u hrvatskoj književnosti, a Rudolf Maixner opisuje *Hrvatskog bog Marsa* kao izražaj hrvatskog društva za vrijeme rata; Fran Ilešić govori o političkoj anarhiji u djelu, Ljubomir Maštrović kritizira na stranicama osječkog *Hrvatskog lista* prikaz zagorskih domobrana koji se kao mravi muče na ratištu te Krležin jezik koji „civilizirani ljudi ne mogu podnijeti.“ (Maštrović, 1922: 2-3), a za Miška Radočevića je autor postao slavitelj Habsburške Monarhije. (Lasić, 1989: 51-55) No međutim bez obzira na kritike *Hrvatski bog Mars* je „jedna od najsnažnijih, umjetnički najvrjednih antiratnih knjiga u europskim književnostima“. (Jelčić, 2004: 358)

Dok Zofka Kveder i Miroslav Krleža u svojim djelima jasno naznačuju društvene i političke ideje koje su njima bliske, za Stefana Žeromskog karakterističan je ideološki eklektizam. U njegovom posljednjem romanu *Uoči proljeća* iz 1924. godine s jedne strane vidimo zastupnika novoosnovane Poljske, bez obzira na vrlo radikalan obračun s velikim nadama prema njoj; a s druge glasilca komunističke revolucije. (Markiewicz, 1953: 56) Od prvog izdanja romana do autorove smrti jedanaest mjeseci kasnije, poljski su dnevници i časopisi objavili više od sto različitih recenzija. (Adamczyk, 1988: 104) O romanu su pisali ne samo stručni književni kritičari, nego i novinari koji su se bavili društveno-političkom tematikom, npr. u seljačkim dnevnicima fokusiraju se na pitanje sela u romanu i agrarne reforme, židovske novine reagiraju prije svega na sliku Židova i prikaz njihovih problema, a o slici policajaca piše *List Državne Administracije i Policije*. (Adamczk, 1988: 105) Žeromski je kao *posljednji velikan prošle epohe* izazvao veliku debatu o ideološkom izrazu svoga romana, no velika različitost ocjena bila je uzrokovana raznolikim načinom shvaćanja autorove intencije. (Adamczk, 1988: 104-105)

5. Kulturno pamćenje i strategije nacionalne reprezentacije

U današnjim istraživanjima pojam *identiteta* je svojevrsno središte psiholoških, antropoloških, politoloških te drugih načina proučavanja društva. Jasno je da svaki pojedinac reprezentira svoj vlastiti identitet, svoje vlastito *ja*. Važan je element autoreprezentacije identiteta pripadnost određenoj zajednici bilo na vjerskoj, socijalnoj ili nacionalnoj. Najbitnije u svakom tipu grupe složene od pojedinačnih identiteta je pronalazak zajedničkog u sadašnjosti kao i u prošlosti. U odnosu na prošlost pitanje: *Što ne smijemo zaboraviti?* zapravo oblikuje zajednicu, stvara njezin zajednički identitet i formira način vlastite samopercepcije. (Assmann, 2006: 47-48)

Treba ipak naznačiti da su identitet zajednice i njezino sjećanje prošlosti promjenjive, što je istaknuo John R. Gillis u svom tekstu *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa*. Piše u njemu da su grupno pamćenje i identitet međusobno ovisne jer: „središnji smisao svakog (...) grupnog identiteta, osjećaj nepromjenjivosti (...) održava se pamćenjem. Istodobno, pretpostavljeni identitet definira ono što je zapamćeno.“ (Gillis, 2006: 171) Istaknuo je također da treba izbjegavati promatranje pamćenja i identiteta kao materijalnih pojmova. Svaki od tih pojmova ima svoju politiku, a selektivnost u njihovom kreiranju uvjetovana je određenim povijesno-društvenim interesima i ideologijama. (Gillis, 2006: 171-172)

Michael Mann definira naciju kao „ekstenzivnu međuklasnu zajednicu koja afirmira svoj osebujni etnički identitet i povijest i traži vlastitu državu.“ (Mann, 1993: 215) Pri formiranju nacije rat ima jednu od važnijih uloga u cijelom procesu. Militarizam u modernoj Europi pojačao je širenje stereotipa. Oni, kao i jezik, postali su glavno sredstvo međusobnog razlikovanja zajednica, razlikovanja tko smo *mi*, a tko su *oni*. (Smith, 2003: 83)

U suvremenom propitivanju problemu nacije, njezinog nastanka i funkcioniranja, naglašava se dva pristupa koji se međusobno dopunjavaju – pristup *odozgo*, koji se fokusirana na državu i državne elite, i pristup *odozdo* fokusiran na narod. Ideje formirane kod elita preoblikuje i dopunjava niz simbola, sjećanja, predodžbi i nazora iz neelitnih slojeva društva, koje su same po sebi često inicijator cijelog procesa formiranja nacije. (Smith, 2003: 97-98)

5.1. San o velikoj Poljskoj - kulturno pamćenje poljskoga naroda u romanu *Uoči proljeća* Stefana Żeromskog

S Poljskom kao s moralnom i društvenom vrijednošću, konkurentnom prema idejama socijalističke društvene revolucije, glavni lik romana Cezar Baryka susreo se već u djetinjstvu u Rusiji. U to vrijeme nositeljem te vrijednosti bili su njegove roditelji, pogotovo majka Jadwiga.

„Iako je gotovo cijeli život provela u Rusiji, u najrazličitijim njenim gubernijama i okruzima, ipak nije naučila valjano govoriti ruski, a duhom nije boravila tamo negdje na Uralu ili u Baku, u Simbirsku ili makar u Tuli, nego neprestano u Siedlcima. Samo se u Siedlcima – premda je to znala samo iz pisama i novina – događale za nju stvari važne, zanimljive, vrijedne ganuća, sjećanja i čežnje. Sve drugo, osim muža i sina, bijaše slučajni, časoviti, prolazni zbroj stvari i događaja, koji je budio sve veću čežnju baš za Siedlcima.“ (Żeromski, 1928: 3-4)

Majka, tiha i skoro nevidljiva u životu svoga sina, mislima uvijek u svom rodnom gradu, izražava u romanu romantičarsku viziju poljske idile, Poljske kao zemlji mira, sreće i uspjeha, odbacujući aktualno političko i društveno stanje u poljskim zemljama pod ruskom vladavinom. (Adamczyk, 1988: 61) Čini se da njezin život u Bakuu, gdje zbog pozicije svoga muža može živjeti raskošno i bogato, može sebi dopustiti skoro sve – ne vrijedi ništa jer to nisu njezine Siedlce, njezina poljska zemlja. U Rusiji se osjeća strano, ne zanima ju što se događa oko nje, važno je jedino to što sazna iz novina i dobivenih pisama o svome gradu.

Za razliku od Jadvige, Severin nije opsjednut Poljskom. Bez nekog određenog obrazovanja i zanimanja, pripadao je gomili ljudi u Ruskome Carstvu koji je pozitivističkim radom vlastitih ruku uspio doći do određene pozicije, bez obzira na to što nije bio Rus. Za njega Poljska postoji još uvijek u sjećanju, ali nekom prošlom i završenom, kojim se ne živi i ne razmišlja svaki dan. Poljska je za njega zemlja njegovog podrijetla i ništa više.

Ali Cezarev je otac nasljednik neke patriotske tradicije. Njegov djed, Kalikst Grzegorz Baryka, nasljednik Solowijówke – jednog od mnogih poljskih imovina na prostoru današnje Ukrajine – sudjelovao je u Novembarskom ustanku i Poljsko-ruskom ratu 1831. godine zbog čega je morao platiti veliku cijenu:

„Solowijówka je bila konfiscirana, porodična kuća najprije potpuno opljačkana, a onda zapaljena, na što je djed Kalikst morao s posljednjim konjem iz nekoć bogate staje da podje u

svijet, to znači, u sivu tamnu dubinu bijede nakon ustanka, - postao je od gospodina siromašan čovjek i zaradjivao je u stranom svijetu trudom svojih ruku komadić kruha.“ (Žeromski, 1928: 7)

Severin je ponosan na tu obiteljsku priču, ali samo na privatnom planu. Bezimen je sveščić, mali dnevnik iz 1831. godine koji nosi u sebi kratku bilješku o njegovom djedu, za njega sveta stvar, element koji mu ne dozvoljava zaboraviti odakle dolazi. Sveščić ima u romanu ulogu figure sjećanja. Za vrijeme rata, kada Severin odlazi na frontu, on ga kod sebe i čuva ga u svim svojim ratnim *avanturama*. To se može činiti čudnim, pogotovo kad je stariji Baryka predstavljen na početku romana kao čovjek koji u životu realizira ideje sasvim drugačije.

Njegov život primijenio je tek rat. Kao oficir ruske armije prvo ratuje s Nijemcima u Istočnoj Pruskoj i Karpatima te onda dezertira i priključuje se poljskim legionima. Neko vrijeme ostaje u Poljskoj, kasnije se tajanstveno proba vratiti u Baku po ženu i sina. Narator ne objašnjava što je bio uzrok njegove promjene, ali spominje da je domoljublje na neki način bilo u Severinim mislima još prije rata:

„Provodeći neprestano podjednako umjeren život, Severin Baryka je nakon godina imao u banci uložene prištednje za crne dane od nekoliko stotina tisuća rubalja. Bio je visoko uvažana ličnost, solidan individuum, koji je uživao opće poštovanje u svijetu, kamo ga je sudbina bacila. U malom poljskom svijetu izrastao je kao ugledna ličnost. Tiha žena, koja je stenjala neprestano i vječno i sve najsrhljivije za rodnim gradom, već je tako djelovala na muža, da mu je kadšto... više puta... zamirisala misao povratka misao povratka u domovinu, da preseli kućno ognjište na Vislu, da se tamo lati nekog opsežnijeg posla. Ali slavan položaj u Baku, novac, koji je curio u kesu kao pravi potok, - udobnost, mir, - napokon ovaj kraj, koji je tekao medom i mlijekom – to ga ja zadržalo na mjestu.“ (Žeromski, 1928: 9)

Nova životna iskustva bila su uzrok buđenja domoljubnih osjećaja. Poslije povratka u Baku, tom starom i bolesnom čovjeku Poljska postaje oaza mira i sigurnosti. U Poljskoj skupile su se sve vrijednosti koje sada Severin smatra najvažnijima.

Sveščić ima ulogu mjesta pamćenja. Neovisno o tome što se nadovezuje na povijesni događaj, sam po sebi stvara posebnu povijesnu priču. U materijalnom aspektu to mjesto je prijenosa – on prenosi poruku o korijenima Baryke, bez obzira na to što je već na početku romana najavljeno da samo: „Otac i majka, - to je cijelo rodoslovlje, kako to biva kod nas u povijesti suvremenih ljudi bez jučerašnjice.“ (Žeromski, 1928: 3) Funkcionalna je komponenta prijenosno-pedagoška. S jedne strane sveščić je dokaz obiteljske povijesti, s druge – pokazatelj

važnosti domoljubnih osjećaja i borbe za svoju zemlju. To je također simbolički aspekt koji pokazuje Poljake kao narod velikih junaka i boraca, narod koji je *oduvijek i zauvijek* u velikoj borbi za svoj opstanak i očuvanje svojeg identiteta, narod koji je nekada bio velik na karti Europe i koji je još uvijek spreman za to da bude velik. (Hutnikiewicz, 1987: 207) Vidi se to i u drugim dijelovima romana, na primjer u svađi Cezara i gospodina Gajowca:

„Ja sada stavljam pitanja! I pitam: na što vi čekate? Sudbina vam je dala domovinu slobodnu, slobodnu državu, kraljevinu Jagiellonaca! Dala vam je narode strane, siromašne, priproste, da ih na srcu te Vladarice, te Gospe, te Majke ogrijete i k srcu pritisnete. Prestolnicu slobode dala vam je sudbina u ovom gradu! Čekate! Čekate! Čekate, dok vam opet nametnu jaram.“ (Žeromski, 1928: 295-296)

Tu se vidi promjena u Cezarevom gledištu jer prije očevog povratka Poljska za njega gotovo ne postoji, bez obzira na to što su se njegovi roditelji trudili da nikada ne prestane osjećati poljski duh u sebi i oko sebe. Mali Baryka učio je poljski jezik, sluškinje u kući uvijek su bile Poljakinje. Znao je kakvog je podrijetla; čak i iskaznica, koju je slučajno dobio od konzula neke *Poljske države*, spasila mu život kad je turska vojska ušla u Baku. Unatoč svemu o svojoj nacionalnosti nije puno razmišljao, a o Poljskoj, njezinoj kulturi i stanju poljskih zemalja, nije skoro ništa znao. Poljska je ušla u njegov život tek u trenutku očevoga povratka i kada je prvi puta čuo njegovu priču o staklenim kućama. (Adamczyk, 1988: 66-67)

Pitanje staklenih kuća kao motiva u romanu i elementa kulturnoga pamćenja zahtjeva dublju analizu. Staklene se kuće može smatrati sljedećom figurom sjećanja u romanu Stefana Žeromskog. Bez obzira na to što su zapravo mistifikacija starijeg čovjeka, nepostojeća u zbilji stvari, ispunjene su sve značajke figura. Kuće su vremenski i prostorno određene – element su novonastale poljske države, pripadaju ideji novoga početka za poljski narod. Na taj su način i identitetski određene. Zbog toga što figure djeluju istovremeno unazad i unaprijed, ideja staklenih kuća nositelj je slike davne i velike Poljske koja se s nadom u novo sutra vraća na kartu Europe.

5.2. Prikaz poljskoga naroda u romanu *Hanka Zofke Kveder* kao naroda prisiljenog za bratoubilačku borbu

U Kvederinu su romanu položaj poljskih zemalja i poljskoga naroda opća baza za analizu ratnoga stanja u Europi. Glavna junakinja koristi ondašnju situaciju u Poljskoj kao početnu točku

za izražavanje svojega misaonog stava prema užasu rata i patnji pojedinačnog čovjeka kao i cijelih naroda uvučenih u političku igru velikih europskih sila.

Poljaci su u romanu predstavljeni kao narod prisiljen na bratoubilačku borbu u ime stranih vladara. Poljski je narod, narod bez države, narod pod tuđom vladavinom, narod koji se bori za svoj opstanak u fizičkom, tjelesnom smislu. Već na početku Hanka u svojim pismima Kazimiru Stazsinskom piše:

„Rat je! Na onim granicama, koje nije prije oko ni opazilo, skupili se ljudi s jedne i druge strane i biju užasne i krvave bitke. I kao nemilosrdan nož zaseklo se nešto duboko u naš narod i razdijelilo nas u prijatelje i neprijatelje. Tamo Varšava, ovdje Krakov. Na našem se srcu biju dva carstva za pobjedu. (...) Prijatelju! Otac moj bijaše iz Varšave, a moja majka iz Tatre... Kako da moje srce sudi sada između prijatelja i neprijatelja? Kao ptice izletjeli iz našeg gnijezda na sve strane. (...) Komu da zaželi moje jadno srce pobjedu, recite?“ (Kveder, 1918: 5-6)

Za Hanku činjenica da je Poljakinja predstavlja privatnu tragediju. Njezina se obitelj našla na dvije strane ratne fronte. Njezina braća bore se i u ruskoj i u austrougarskoj vojsci. Ona sama kaže: *Osjećam njegove patnje (patnje poljskog naroda) u tome strašnome ratu bolnom intenzivnošću.* (Kveder, 1918: 9) Ona se osjeća izgubljenom u ratnom nemiru. Sama ne zna što misliti o situaciji u kojoj se našao njezin narod.

U nekim odlomcima napominje u koliko velikoj mjeri osjeća ponos zbog toga što je Poljakinja, kako nikada prije rata nije napominjala:

„Ja sam Poljakinja, čistokrvna Poljakinja, po rodu, uzgoju i osjećaju.(...) Nikada nisam dosada znala kako je to nešto golemo: narod, jezik, rođena krv, čista i nepromiješana krv. (...) Ah, ali sada, prijatelju, sada osjećam kao nikad, da sam Poljakinja. Svaka to kaplja krvi u meni osjeća, svaka to stanica mojih nerva ćuti.“ (Kveder, 1918: 8-9)

Ali istovremeno je svjesna i poljskih mana:

„Tko je upoznao vrline drugih, ne će biti šoven , ne će uzvisati svoje na štetu drugih. Tako, moram reći, nisam pala u manu tolikih naših poljskih žena i muževa, koji kude sve tudje, te koji učiniše Poljaštvo idolom, što ga slijepo obožavaju i na kome zaboga na smiješ da zapaziš koju sjenku, koju mrlju. Ne, nisam baš slijepa na naše pogrješke, za našu neodlučnost,

svadljivost, za neplodno, beskorisno sentimentalno obožavanje praznog pojma Poljaštva kod naše inteligencije i za duševnu zaostalost našeg puka.“ (Kveder, 1918: 9)

Za razliku od prvog poglavlja romana Stefana Žeromskog, u *Hanki* se ne može osjetiti neka glorifikacija *poljaštva*. Glavna je junakinja svjesna kako svaki narod, tako i Poljaci imaju i svoje prednosti kao i nedostatke - rat je uzrok formiranja njezinog nacionalnog osjećaja. (Grgić, 2011: 271) S jedne strane ukazuje nam se jedna domoljupka koja priča o tužnoj i teškoj povijesti svoga naroda. Predstavlja nam priču o poljskim junacima koji se hrabro i s visoko dignutim glavama neprestano bore za neovisnost svoje države, svojih braća i sestara.

S druge strane, Hanka predstavlja svoj narod kao ljude koji sami sebi znaju napraviti puno štete. Poljaci su za nju narod koji nikada ne nalazi zlatnu sredinu – ili slijepo obožavaju poljskog idola, sanjaju o njemu i obožavaju ga, brane ga od svake loše riječi ili geste; ili odbacuju poljski identitet i kao sluge drugih država prodaju njima ono što je još uvijek ostalo od Poljske.

Zbog te neskladnosti i konstantnih svađa između Poljaka, za Hanku čak i sam pojam Poljske postaje prazan i bez značenja: „Poljska – prazna je to riječ, bez sadržaja i bez temelja! Poetični pojam bez zbilje. Jer dugo već nema Poljske. I možda je nikada ne će biti...“ (Kveder, 1918: 20)

5.3. Kulturno pamćenje poljsko-boljševičkoga rata kao neposredne kontinuirane Prvoga svjetskog rata

Poljsko-boljševički rat iz 1920. godine bio je neposredan nastavak Prvoga svjetskog rata. Neriješeno pitanje istočne granice novoosnovane Poljske i komunistička pobuna u Rusiji, koja se trebala po planu širiti na zapad prema ostalim europskim narodima, uzrokovali su nastavak konflikta i borbe za pojas zemlje od Baltičkog do Crnog mora.

Pobjedu u Varšavskoj bitci, zapamćenu kao „Čudo na Visli“, smatra se jednom od najvećih pobjeda u poljskoj povijesti. Govorilo se da je rezultat bitke posljedica Božje intervencije jer:

„Boljševici su imali ogromnu vojsku, savršeno konjaništvo. Tom su vojskom prelili gotovo čitavu poljsku zemlju. Na boljševičkim je zastavama bilo napisano geslo oslobođenja proletarijata od buržujskog pritiska, socijalna revolucija. Tko je i što se moglo oprijeti toj vojsci i njenoj moralnoj snazi? Trebala je da nadje u Poljskoj pristaše, trebala je da uništi malobrojnu

poljsku vojnu snagu, jer je iza ledja poljske vojske trebala da se digne druga sila, revolucionizirane mase proletarijata gradskog i seoskog. Ta je druga sila trebala pružiti ruku ruskoj crvenoj vojsci. Medjutim je boljševička crvena vojska bila raspršena na četiri strane svijeta, pa je pobjegla iz Poljske kao rulja napadača. To je bilo pravo pravcato, nesumnjivo čudo na Visli.“ (Žeromski, 1928: 259)

Bitka, kao i čitav rat, predstavljeni su u romanu *Uoči proljeća* iz vrlo zanimljive perspektive mladog Cezara. Kod njega je došlo do unutarnjeg sukoba. S jedne strane bio je pobornik socijalizma i revolucije proletarijata, dok se s druge strane morao boriti s realizatorima ideja u koje je vjerovao. Ipak je kod njega prevladao osjećaj o pravednosti toga rata. Bio je to njegov osobni protest prema kapitalizmu jer je znao kako izgledaju političke promjene koje idu iza boljševičke vojske te je znao da jedino pobjeda daje šansu na promjene u Poljskoj i skidanje plutokratske agende s vlasti koja se za vrijeme rata sakrila iza leđa mladih poljskih junaka. (Hutnikiewicz, 1987: 205)

5.4. Reprezentacije hrvatskog naroda u *Hrvatskom bogu Marsu* Miroslava Krleže

U Krležinoj zbirci postoje dvije reprezentacije hrvatskoga naroda. U novelama reprezentantom je Zagorac, vojnik u austrougarskoj vojsci. Druga je kreacija hrvatski puk koji putuje mađarskim vlakom u *Hrvatskoj rapsodiji*.

Prva slika nosi u sebi negativan i kritičan naboj. Krleža predstavlja zagorskog vojnika kao zatanog i ograničenog roba u službi austrougarskih generala i habsburške administracije. Njegov zatvoren vid vodi ga bezvoljno u opasnosti rata ne pitajući zašto i za koju cijenu. Takav je vojnik oduvijek imao nekog ili nešto iznad sebe – bana, kralja, cara, generala, Boga – i bilo je to za njega normalno i nepromjenjivo stanje. Krleža tako pokazuje posljedice dugotrajnog podcjenjivanja Hrvatske i hrvatskog naroda, bagateliziranja njegovih problema i potreba promjene i razvitka. Zagorac prisilno uvučen u ratnu igru velikih sila ne pita zašto se našao u takvoj situaciji, zna jedino da mora slušati naredbe onoga koga je viša sila smjestila iznad njega:

„I sada je u zagorskom mozgu praznina, i Zagorac osjeća, da su sve to vjetrenjače, na koje ga gone. Vjetrenjače, to on osjeća. I to, da menaža ne vrijedi ništa, i da su domobrani poderani, i ovo, u što su ih obukli, da je papir, i bakandže su papir, i sve je kopriva i sve će se razmočiti i raspasti. To osjeća Zagorac, taj papir, to smrdljivo zelje i koprive. I kako da se onda na sve to odgovori!?”

Ljudi su se dakle na to pitanje, na koga se to oni danas spremaju, zamislili i ušutjeli.“ (Krleža, 1962: 310)

Zagorac gleda na rat površinski. Za mnoge hrvatske vojnike odlazak na frontu nije označavao nešto loše. Teška i naporna borba za svakodnevnu egzistenciju nije se zapravo toliko razlikovala od uvjeta na fronti. Čak je i odlazak na borbenu liniju nudio vojniku sa sela neke stvari koje prije nije mogao iskusiti:

„Pa što je fronta? Ništa! I sardele smo jeli s uljem! I sir fini! I vino smo pili! (...) I crnu smo kavu pili cijeli dan! (...) Pa istina je! A ako se baš pravo uzme, što je to zapravo fronta? Skokneš malo po grabi amo-tamo. Da se prošećeš! Pa gledaš na šišartu kao na prozor! Da ti prođe vrijeme! Pa spavaš cijele dane... (...) A na svojoj se zamlji valjda ne savijaš ti vole! I tu se savijaš, i tu i tamo! Svejedno je to! Tu ti rekviraju gospoda, a tamo se opet biješ za tu gospodu...“ (Krleža, 1962: 346)

Zagorski je vojnik još uvijek živio u prošlosti. Neke kulturno utvrđene slike i povijesno uvjetovane odnose koje je rat promijenio bile su nepojmljive i ne prihvatljive zagorskom umu jer „ne ide to u zagorsku glavu, da je Turčin naš saveznik. Još je i danas u Zagorju strah od onoga vremena, kad je tursko kopito udaralo oko Toplica i Konjščine.“ (Krleža, 1962: 311)

Druga je slika hrvatskog naroda prikazana u kreaciji hrvatskog puka u vagonu treće klase mađarskog vlaka. Površinski može se činiti da je ta slika skoro ista kao prva, pogotovo za čitatelja koji nije upoznat s književnim opusom Miroslava Krleže. Dublja analiza pokazuje ipak da je turpistički prikaz, pun siromaštva, bolesti, prljavštine i suza; to je Krležina kritika na stereotipni pogled na hrvatsko odnosno balkansko društvo, utemeljena u zapadnoj kulturi. Književnik kroz opis hrvatskog muškarca koji „medvjedom je šapama stisnuo veliku, голу, blistavu sjekiru“ (Krleža, 1962: 386) prikazuje ne brutalnog troglodita, već primjer vitalne snage i energije ljudskog postojanja, primjer prirodne nepokvarene moći. Unatoč očekivanjima, Krleža koristi loš stereotip o hrvatskom najnižem društvenom staležu u ulozi nove nade za Europu i svijet koji se mora oporaviti poslije tragičnog iskustva rata. To mudro korištenje negativnih slika pripisuje se također ljevičarskom nagnuću autora koji u liku divljeg barbara vidi bitan element iduće društvene revolucije. (Wierzbicki, 1975: 109-110)

5.5. Reprezentacije drugih naroda

5.5.1. Antisemitizam u romanu *Hanka*

Osim ljubavne i majčinske strepnje, pacifističkih ideja i ženskoga diskursa, roman *Hanka* sadrži i druge teme, a među njima i temu koja bi se danas mogla opisati kao *politički nekorektna*. Antisemitizam, koji autorica progovara ustima glavne junakinje, javlja se u romanu više puta. Već na početku, u pismu iz oktobra tj. listopada 1914. godine Hanka prepričava starozavjetnu priču o Esteri. U svome komentaru izražava strah da poljski narod ne završi kao „Judejci bez zemlje i bez kućišta, bez domovine.“ (Kveder, 1918: 20) U Židovima Hanka vidi smetnju i teret za ostale narode koji su se susreli s nomadskom sudbinom judejske nacije. (Badurina, 2007: 189)

U pismu iz veljače 1915. Hanka navodi tvrdnje jednog Čeha: „Otkud poznajem Vaše galicijske Židove, ne ću se nikada više osmjeliti, da sa svojim starim ogorčenjem osudim ruske pogrome. Nikada ih ne ću odobravati, ali sada ih shvaćam.“ (Kveder, 1918: 149-150)

Dalje navodi riječi nekog bezimenog profesora:

„Uvijek sam žalio židovske intelektualce. I najvrjedniji i najvrsniji ne mogu da uhvate među nama ili gdje god u kulturnome svijetu pravi korijen. (...) Mnoge naše osjećaje ne mogu da pojme. Nemaju smisla za mnogošto, što je nama naravno. (...) Židov intelektualac je tragično biće. Jer nije moguće, da ne zna za loše strane svoje rase, i nije moguće, da se za nje ne stidi, ako je fin i istančan u svojoj duši.“ (Kveder, 1918: 150)

Treba ipak naznačiti da su Hankine protužidovske tvrdnje usmjerene samoj sebi, a ne svojem moralnom autoritetu tj. Stazsynskom. Neukoričenost, različitost, nemogućnost prilagođavanja i homogenost židovske zajednice – to je sve za glavnu junakinju prepreka koju ne može obići. Tako dolazi do unutarnjeg sukoba jer je Hanka svjesna koliko su njezine riječi nekorektne. Grižnju savjesti proba ušutjeti i sakriti ubacujući svoje antisemitske tvrdnje u *ispovjednu tajnu* koju nitko osim nje i njezinog autoriteta ne smije saznati.

5.5.2. Slika Nijemaca i Rusa

Nacionalna je reprezentacija njemačkog naroda u romanu *Hanka* negativno određena. Nijemci su opisivani u usporedbi s Poljacima, ali također s Rusima i Židovima. Glavna junakinja je Poljakinja, ali njezin muž, Hans, je Nijemac. Hanka vrlo dobro prepoznaje razlike u mentalitetu njezinog naroda i naroda njezinog muža: „Ono, što je najljepše, najdublje, najsvetije u meni (...) Ja znam da je on pravedan, muževan, radin, pošten; da ima celičan karakter,

gvozdenu volju i ustrajanost. (...) Moj muž pozna i uvažava samo poštene i pravedne ljude i prezire sve, koji su ikad u čemu pogriješili.“ (Kveder, 1918: 6-7)

Hanka pripisuje Nijemcima osobine kao uzornost, racionalnost, poštenost, ali i hladnoću. Za razliku o Nijemaca Poljaci su predstavljeni u romanu kao snažan narod, ali narod sanjara, narod koji mašta i ne može se i neće pomiriti sa svojim današnjim položajem, ali ne uči iz prošlosti i konstantno ponavlja iste grješke. Glavna junakinja s jedne strane divi se njemačkom narodu koji je došao do velike pozicije među europskim narodima zbog jakih i na kraju krajeva – pozitivnih osobina njegovog mentaliteta. S druge je strane ipak svjesna da je razlika između Poljaka i Nijemaca velika i gotovo ju je nemoguća zanemariti. Hanku veoma boli što su njezine kćeri sličnije ocu nego njoj, bez obzira na veliku ljubav koju im pruža. Ne može zaboraviti da Jadviga i Stazika više liče na okupatora poljske zemlje.

„A budimo iskreni, koji Poljaci najviše vrijede? (...) U Njemačkoj! Tamo smo imali susjede i protivnike, koji su bili vrijedniji od nas, pa smo i od njih mogli da naučimo mnogo. Naprotiv što će da nas nauče Rusi? Njima ne dostaje baš ono isto, što i nama: solidnost, radinost, smisao za valjanu organizaciju. Oni nas mogu samo da gnjave. Njihovi su nas činovnici korumpirali, (...)“ (Kveder, 1918: 129)

Kveder tim riječima pokazuje u kakvoj je mjeri ruski narod zaostao u općem razvoju naspram zapadnog dijela Europe. Jedini su razlog uspjeha carske vladavine beskrajni ljudski resursi i brutalna snaga, također usmjerena prema vlastitom narodu.

Za razliku od Kvederinog romana, u romanu *Uoči proljeća* zapravo nema jasno naznačene slike ruskoga naroda. To može biti na neki način iznenađujuće jer se radnja u prvom dijelu romana događa na teritoriju Ruskog Carstva. Rusi u romanu rijetko se javljaju kao posebni likovi i najčešće su u pozadinskoj ulozi. Razlog za takvo stanje je prvenstveno fokusiranje autora na unutarnjoj promjeni i evoluciji svjetonazora kod glavnog junaka te usredotočenje na priču obitelji Baryka. Također revolucijski vir u kojem se našlo Rusko Carstvo i komunistički pokret opisivani u romanu usmjeravaju pažnju prema društvenim promjenama temeljenim na razlikama između društvenih staleža, a ne prema kreiranju nacionalne reprezentacije bilo kojeg naroda (osim poljskog) u multietničkoj carevini.

5.5.3. Slika Srba

S reprezentacijom srpskog naroda u analiziranim tekstovima susret ćemo se dva puta, pri čemu su te dvije slike različite. Prva je slika Srba iz perspektive osobe koja nije pripadnik južnoslavenskog kulturnog kruga, a druga je slika negativna iz perspektive hrvatskog susjedstva.

U romanu *Hanka* o Srbima glavnoj junakinji priča doktor Wronski koji je putovao po slavenskom jugu. Smatra ih, kao i Hrvate i Slovence, pripadnicima jednog većeg jugoslavenskog naroda, u čemu se vidi izražaj političkog stava autorice prema novostvorenoj jugoslavenskoj državi te njezin jugoslavenski *nacionalizam*. (Grgić, 2011: 267) Razlog za takav pogled vidi u bliskosti kulture i jezika i kaže: „Daroviti ljudi. Pjesnici. U stihovima govore, a njihov je jezik zvonak, jasan i ugodan.“ (Kveder, 1918: 245) Uspoređuje ih s Poljacima, za razliku od kojih su podijeljeni na nekoliko zemalja pod tuđom vlašću, ali međusobno se *mrze, kao najveći dušmani*. (Kveder, 1918: 246) Srpski narod zove Spartancima, koji su osuđeni na propast. Srbi su, kao i drugi mali narodi Europe, žrtva velike političke igre. Spominje užase srpske povijesti naznačene u ratovima s Turskom, Bugarskom, Austrijom; pa i današnja situacija nije za njega puno bolja - bijeg na Krf kroz makedonske i albanske planine, epidemija tifusa, veliki broj žrtava u srpskome društvu – to sve utemeljuje za Wronskog sliku srpskog naroda, kao malog naroda velikih junaka koji je itekako osuđen na bolnu agoniju i nestanak s karte Europe.

I u Krležinoj noveli *Domobran Jambreč* prikazan je srpski narod:

„Naharili su nas Srbi! Naharili su nas, Bog moj! Kaj ti su bolši od Madžarov i Švabov! Da su bili na Drini samo Hrvati, ne bi nas naharili! Kaj vruga mi delamo v Rusiji? Kaj su nam Rusi krivi? Gde je Zagorja, a gde pri vrugu Rusija? Kaj mi delamo v Rusiji? Em nemremo tim Rusima niš! Na sakoga od nas hiljadu Rusov!“ (Krleža, 1962: 310)

Riječima zagorskog vojnika naznačuje se negativna slika Srba kao neprijatelja. No treba ipak primijetiti da su se Hrvati i Srbi borili na suprotnim stranama Prvoga svjetskog rata i zato su Srbi percipirani kao neprijatelji. Ideje stvaranja zajedničke države južnih Slavena osnivana je bila prvenstveno na ideji austroslavizma tj. stvaranja južnoslavenske države u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Tek u zadnjim godinama rata ideja veze s srpskom državom postala je vodeća misao hrvatske politike. (Matković, 2003: 40-41) Zagorski vojnik kao pripadnik (najčešće) nižeg društvenog staleža nije mogao shvatiti zašto ga njegov Car šalje u borbu protiv Rusa, dok *dobro poznati* neprijatelj je znatno bliže; te postavlja u pitanje samu svrhu toga rata.

6. Kulturno pamćenje ratne bojišnice i vojničkog života

6.1. Kulturno pamćenje vojnika

Sa slikama vojnika susret ćemo se u svim analiziranim tekstovima, no te slike reprezentiraju široku lepezu različitih kreacija, od slike hrabrog junaka koji brani svoju domovinu, kroz slike vojnika kao elementa velikog ratnog mehanizma, do turpističke slike vojnika-žrtve koji vlastitom krvlju plaća za tuđe ambicije i interese.

Najizraženije slike vojnika nalaze se u Krležinoj zbirci novela *Hrvatski bog Mars*. Većina su likova domobrani-seljaci iz Hrvatskog zagorja. Reprezentiraju određeni pogled i razumijevanje rata, koji treba odvojiti od gledišta koje reprezentira pripovjedač. Hrvatski su domobrani ljudi uvučeni u užasni mehanizam rata, najčešće bez vlastite volje pasivno prihvaćaju svoju vojničku ulogu bez dubljeg razmišljanja zašto su se našli u kasarni ili ratištu, u čijem interesu žrtvuju svoj život i zdravlje; ili ima li njihova žrtva ikakav smisao. Njihov je svijet ograničen odavno prihvaćenim načinom mišljenja i života. Kršćanski fatalizam, u kojem se itekako sve mora završiti smrću, uzrokuje njihovu potpunu pasivnost prema ratu i povijesnim događajima. (Flaker, 1964: 153-154) Jasno je to naznačeno već u prvoj noveli u zbirci, *Bitki kod Bistrice Lesne*:

„U vjekovnoj magli tlake i rabote, dimnice i kmetstva i batina, u onoj feudalnoj magli, koja se još godine devet stotina i četrnaeste pod vladom Franje Josipa Prvoga povijala nad našim selom kao žalosno velo, svi naši junaci osjećali su taj život kao neku stvar još od Gospodina Boga stvorenu, i njihov djed i pradjed (ne budi im potuženo) živjeli su tako, pak što tu ima da se misli i što se tu može?

Sve to kako stoji stvorio je Sam Gospodin Bog (slava Mu i dika), i muži i jesu bokci, kada ih je Sam Gospodin Bog bokcima stvorio, i tako je to zapisano na farofu i na katastru, u paragrafima na kotaru i u zakonima kod svuda, gdje je Gospodin Bog postavio Gospodu, da paze na muže bokce, da dobro vrše deset zapovijedi Gospodinijih, da plaćaju porez i prireze i namete i da idu u soldate, a kada se to Njemu svidi bogme i u rat.“ (Krleža, 1962: 9-10)

U ograničenom svijetu domobrana sve je već odavno određeno. Posebice su svi elementi njihovog života, ne samo vojničkog već i života van prve borbene linije, podređeni Bogu i njegovom zemaljskom *naredniku* tj. caru. Rat je za vojnika impersonalna stvar. Bez obzira na to što se njegov život našao u neposrednoj opasnosti, njegov um još uvijek funkcionira kako je

funkcionirao i u rodnome selu. Nagon za samoodržavanja na fronti nije različit od svakodnevnih pokušaja preživljavanja od zore do sumraka.

Impersonalizacija rata uzrok je gubljenja vlastite svijesti, osobnog identiteta koji je zamijenjen kolektivom. Svaki od njih ima vlastitu priču, ali one postaju nebitne iz službeno-kancelarijske perspektive carsko-kraljevske vojske, a nivelira ih austrougarski vojnički Službovnik (Flaker, 1962: 155) koji ima ulogu figure sjećanja:

„Kapetan Ratković bio je tako uzrujan, da su mu sve koljena podrhtavala, ali se ipak savladao i nekud se vrhunaravno ukočio. To mrtvila jeste španjolska habsburška dvorska etiketa, te je po carskom dvorskom ceremonijalu ušla i u kraljevski ugarski Službovnik, i tako kapetan Ratković prima vijest od zagorskih kmetova po španjolskom ceremonijalu u varijanti kraljevskog ugarskog Službovnika iz godine 1868. Nema tu ništa! Može da je čovjek ne znam koliko bijesan i žalostan, on treba da sve ljudsko u sebi svlada i postane bezlično bićem kad prima prijavu.“ (Krlježa, 1962: 213)

Službovnik kao figura sjećanja vrlo je konkretno određen i vremenski – znamo kad je nastao – kao i prostorno – on djeluje u okviru vojske. Sam po sebi stvara određeni identitet vojnika stavljajući ga umjesto pojedinačnog identiteta kod svakog domobrana ili zapovjednika, a sav ceremonijal preuzet od davne španjolske monarhije još je uvijek rekonstruiran u vrijeme Prvoga svjetskog rata, par stotina godina kasnije. Utjecaj starih normi na austrougarski vojni sustav uzrokovao je opće pamćenje o carsko-kraljevskoj vojsci kao nepripremljenoj za novu formu ratovanja. Najboljim povijesnim dokazom za to je osoba Oskara Potioraka koji je došao do stupnja generala bez nijednog dana na ratnom bojištu.

Druga je kreacija vojnika u Krlježinim novelama slika zapovjednika. S jedne strane on upada u bezlični vojnički mehanizam Dvojne Monarhije, ali s druge strane vlast koja mu je zadana kao zapovjedniku daje mu ponekad mogućnost bestijalskog izživljavanja i izbacivanja vlastitih potištenih frustracija na zagorskim domobranima. Za primjer može se uzeti osoba kapetana Ratkovića. Koristeći svoju poziciju u vojsci osvećuje se domobranu Račiću, starome kolegi iz djetinjstva, za njegovu subordinaciju ili Ciganu domobranu Makeku za njegov izlazak iz kasarne. Ratković kao tiranin brutalno izvršava svako pravilo u Službovniku. On je za njega svetost, dok je domobran „jedan sasvim obični nitko.“ (Krlježa, 1962: 216)

Kako piše Hameršak, tragizam hrvatskih domobrana temelji se na nekoj drugoj dimenziji: „(...) čini se, čak nije niti to jesu jesi oni u rat poslani mimo svoje volje ili ne, već u tomu što njihova volja uopće nije još formirana (...) Naime oni se kao neškolorani i nepismeni vladarevi

'podanici' bez prava glasa nalaze još u jednom politički nesvjesnom, arhaičnom svijetu, i sudbinski 'prelazak iz neznanja u znanje' dogodit će se tek u završnoj fazi rata“ (Hameršak, 2015: 55).

U Kvederinom romanu slika vojnika prikazana je kroz osobu Jana, Hankina brata. On je mlađi brat glavne junakinje te jedan od mladića koji su tek ušli u odrasli svijet. On plaća neproporcionalnu cijenu za okrutno poigravanje europskih vladara. Vraća se s fronte kao ranjenik, kao osoba koja se mora svaki dan suočavati sa smrću. On više ne liči na mladog muškarca punog života kojeg upoznajemo na početku romana. Iz rata se vratio kao dehumanizirano biće bez osobnosti i duše. Slika njegovih muka i smrti zauzima srednji dio romana, ali nije to prikaz sanktifikovane patnje ratnog heroja. U skladu s pacifističkim pristupom, njegova bol je besmislena. Naturalistička slika razorenog tijela, gnoj koji ispunjava rane, smrad koji ispunjava sobu u bolnici i krik, neprekidani krik koji je kao molitva za spas ili smrt – u toj slici nema utjehe zbog povratka s fronte, nema hrabrosti ni junaštva, jedino postoji bol i strah. (Badurina, 2009: 185)

6.2. Kulturno pamćenje fronte

Borbena je linija mjesto na koje se prvenstveno misli kada se javlja tema rata. Stvorena se slika ipak razlikuje od fronte do fronte. Na zapadu Europe to je prije svega slika vojnika u rovu koji s karabinom satima cilja u neprijatelje koji se slučajno javljaju s druge strane ničije zemlje. Dok je zapadna fronta zapamćena kao pasivna, istočna je bila puno dinamičnija. Bio je to rezultat i družine borbene linije koja je bila najduža tijekom rata te velikih vojski s jedne i druge strane.

Bez obzira na karakter fronti, ona je prije svega mjesto smrti tisuća ljudi. Vojnička tijela često su danima ležala nepokopana u blatu. Njihova je smrt bila tragedija za obitelj, ali iz perspektive velike ratne igre anonimna smrt pojedinca bila je beznačajna. Na fronti se ljudske gubitke računa u stotinama.

Hrvatsko domobransko ratno meso koje ide u rat pod tuđom zastavom i bori se za tuđe pobjede i interese; i gine u dehumaniziranim uvjetima i završava u anonimnoj grobnici – čitav taj užas pokazuje Krleža u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne*:

„Meso ga je žeglo, ogrebotina je krvarila i on je sav blatan i prljav tackao po glavi i čas glupo gledao u krvave prste, a čas se opet gladio po glavi i srce mu je kucalo živo i glasno. Pred njime u hrpi zemlje ležala je nečija kabanica, a jedno tane otkinulo je gumb te kabanice i gumb

ja zazvrndao kao prasence, kada se pastiri prasičkaju na livadi. >>To je geler, vrag mu mater, i još jedan<<“(Krleža, 1962: 38)

Konstantna opasnost s kojom su se suočavali okruženi vojnici, opasnost koja dolazi iz svake strane, probuđivala je u njima najprimitivniji od ljudskih nagona – nagon za samoodržanjem. Vojnik za vrijeme napada ne razmišlja o tome kakav je život imao do sada, što je ostavio kući i tko ga tamo čeka, želi jedino preživjeti. Ali kaos koji ga okružuje čini ga izgubljenim. U bitci koja je osnovno zbivanje novele vojnici zapravo ne zna što da radi. Jedino pokušava spasiti sebe što rijetko uspijeva i životinjski gine u blatu i oblacima dima. Sama konstrukcija novele gdje domobranci nisu pravi protagonisti te su likovi s jedino povremeno izraženim osjećajima, pokazuje da je u bitci žrtva pojedinca nebitna, a važan je jedino njezin rezultat.

6.3. Kasarna

„Tamo su do stropa naslagane smrdljive slamnjače, i toliko je bilo slamnjača i regruta, da leći nije mogao nitko. Bljuvali su pijanci i bulaznili prostore i svinjarije, a jedan padavičavac srušio se i počeo da bije nogama oko sebe sav zapjenjen. (...) i dugo su tako čekali, i već je bilo kasno poslijepodne, kad su ih izgurili na hodnik, gdje ih je brico ošišao do kože, stojeće, kao robijaše. Onda su ih natjerali u magazin i dali im smrdljive stare, krvave i prnjave bluže (to je bila uniforma), i tako je Jambrek postao domobran.“ (Krleža, 1962: 293-294)

Realnost kasarne bila je daleka od ideala i od humanog ponašanja prema drugome. Čak je i proces primanja novih regruta u kasarnu opisan u noveli *Tri domobrana* ličio više na sajam robova nego dolazak novih branitelja domovine u vojsku.

I boravak u kasarni bio je traumatično iskustvo. Krađe, nasilje i osvete bili su elementi s kojima se regrut morao suočavati svaki dan, ne samo među domobranima već i između domobrana i zapovjednika.

Zapovjednik je imao potpunu vlast nad regrutom, što nije ni skrivao. Stalni nadzor nad vojnicima, bezuvjetno i brutalno kažnjavanje svake pogreške, kontrola svakog aspekta života u kasarni – uz to sve i neprestane vježbe, oštre naredbe i omalovažavajuće ponašanje imalo je jednu svrhu. Cijeli taj proces imao u cilju proizvodnju bezimernih i neosobnih elemenata u općem sustavu ratnoga mehanizma. Potkrijepljen habsburškim vojnim Službovnikom izvlačio je iz svakog novog domobrana sve što je ljudsko i mijenjao ga u poslušan stroj za ubijanje neprijatelja.

6.4. Ratna bolnica - između fronte i pozadine

Ratna je bolnica sljedeće mjesto koje je prikazano u djelima kao element vojničko-ratnog iskustva. Naravno bolnica u neposrednoj blizini ratne bojišnice razlikovala se od te koja je bila smještena daleko od fronte - što je prikazano u analiziranim djelima - ali itekako bolnica nije zapamćena kao mjesto pobjede nad smrću iz kojeg je ranjenik izlazio zdrav i pun snage. Bolnica je bila središte označeno užasom, patnjom i traumom; krikom, krvlju i ranama. Često je bolnički krevet bio privremena stanica iz koje je put vodio u grob. Takvu sliku bolnice vođene rukama grofa Axelrodea iz Malteškog reda pokazuje Miroslav Krleža u noveli *Baraka Pet Be*:

„Vidovića su okupali u blatnom i krvavom paklu, i unijeli ga u baraku >>Pet Be<<, koja je izgledala kao utroba velikog šlepa. S okrutnom protestantskom pedanterijom precizno sortirano stajalo je tamo šezdeset postelja, na svakoj po jedno tijelo, a nad svakim tijelom etiketa, da se zna, kako s tim tijelom stoji. Šlep je razdijeljen u tri grupe. Prva grupa, polomljene kosti.(...) Druga grupa, amputirani. (Ruka ili noga, ili ruka i noga. Rane se ne povezuju, nego se pod tilovima suše kao suhomesnata roba.) Treća grupa, do ulaza lijevo, grupa >>cuvaksa<<. Taj cuvaks samo je na putovanju kroz Pet Be. On putuje iz kupaonice u mrtvačnicu. I kad netko bude smješten u treću grupu, onda već baraka Pet Be znade, kakva je stvar, novi kandidat smrti, cuvaks!., (Krleža, 1962: 274)

Bolnica na fronti više je ličila na manufakturu nego na mjesto oporavka ranjenika. Klasifikacijom bolesnih vojnika, zbog konstantnog nedostatka vremena i medicinskih sredstava, probalo se već na početku odlučiti tko ima šanse za oporavak, a tko ne, te koji od ranjenika može imati nadu za život, a koji može jedino čekati na smrt. Uvjeti u ratnoj bolnici bili su daleko od očekivanih. Njezina privremenost, smještanje bolesnika u barakama ili šatorima, neprestano kretanje vezano s približavanjem ili udaljavanjem borbene linije – sve to bilo je razlog brzog, ali i traumatičnog rada bolničkog osoblja. U takvim okolnostima *lakše* je bilo amputirati nekome nogu nego odlučiti se za dugu i kompliciranu operaciju koja bi mu mogla spasiti ekstremitet.

Ako su ranjenici bili sposobni za transport, prenosilo ih se u bolnice udaljene od fronte. Tamo, u puno humanijim uvjetima, imali su šansu na cjeloviti oporavak i odmor ili priliku umrijeti okruženi svojim bližnjima. Takvu sliku bolnice vidimo u romanu *Hanka*:

„Otišla samu predsoblje sobe za operacije. Već se sve spremalo za operacije. Bilo je mnogo posla, sva sila operativnih slučajeva. Gotovo od zore do mraka obavljale su se operacije.

Dopodnevna i poslijepodnevna vizita bila je liječnicima pravi odmor. (...) Većina ih je vidjela i u >>najzanimljivijem slučaju<< čovjeka koji pati. Nisu bili sentimentalni i mekućni, jer bi im brzo nestalo snage, da rade i pomažu. (...)ozbiljnost i požrtvovnost, kojom su se predavali svome zvanju, davalo je jadnicima, koji su trebali njihovu pomoć, silno povjerenje i nadu u spas.“ (Kveder, 1918: 204-205)

Takva je bolnica bila bolnica u pravom smislu te riječi. Bez obzira na to što se borila sa sličnim problemima kao i bolnica na borbenoj liniji, udaljenost od fronte i od opasnosti koje ona sa sobom nosi, omogućavala je osoblju puno uspješnije spašavanje ljudskoga života.

7. Kulturno pamćenje ratne pozadine

7.1. Žena u ratu

Prvi svjetski rat je kao totalni rat svojim djelovanjem obuhvaćao sve društvene grupe, također i žene. Njihovi muževi, očevi, braća i sinovi koji su otišli na frontu bili su najčešće jedini izvor financija te reprezentanti obitelji kao najmanje društveno-pravne jedinice van kuće. Žene su bile prepuštene same sebi, za vrijeme rata one su bile glave svojih obitelji, na njihovim je ramenima počivala odgovornost za uspješno funkcioniranje kućanstva. Takva promjena u društvenim odnosima bila je itekako neizbježna, pogotovo zbog nastanka emancipacijskog pokreta na početku dvadesetoga stoljeća, ali je rat kao veliki povijesno-politički i socijalni preokret samo ubrzao te promjene.

Feminističke su ideje te pitanje ženskih prava i mjesta žene u društvu, jedan od glavnih motiva romana *Hanka Zofke Kveder*. Kod glavne junakinje - Poljakinja udana za Nijemca, majka dviju kćeri, žena iz višeg društvenog staleža – došlo je zbog ratnih događaja do temeljite promjene vlastite svijesti i ponovnog otkrivanja žene unutar sebe. Hanku upoznajemo kao potištenu kućanicu cjelokupno podređenu riječima i gestama svoga muža, Hansa. Pati u tom braku, jer je njezina slika bračne zajednice potpuno drugačija nego kod njezinog supruga. Ona zahtjeva romantiku, ljubavne geste, poljupce i tople riječi dok on traži ženu koja će u miru i tišini ispunjavati kućne poslove i roditeljske obveze prema njihovim kćerkama. Bez obzira što Hanka može realizirati svoje pasije i interese bez ikakvih poteškoća od stane muža, i dalje je nesretna. Probleme u braku proba opravdati razlikama u mentalitetu između Poljaka i Nijemaca jer, kako piše u svojim zapisima, „on to ne razumije i ne voli; dosadjuju mu razgovori, koji baš nisu potrebni.“ (Kveder, 1918: 7)

Hankini zapisi, kroz koje upoznajemo nju, njezinu životnu priču i njezin svjetonazor prema različitim stvarima i idejama, usmjereni su Kazimiru Stazynskom, poljskom znanstveniku s kojim je surađivala u pisanju knjige o poljskoj povijesti, njezinom prijatelju a zapravo tajnom ljubavniku. Zapisi su neposlana pisma voljenom muškarcu (Badurina, 2009: 186), ali Hanka zapravo ne želi da njezina ljubav sazna za njezine osjećaje. Pisma imaju za glavnu junakinju terapeutsku ulogu – prvo u slučaju bračnih problema, te nadalje u sukobljavanju s ratnim okolnostima, traži u idealiziranom i imaginarnom ljubavniku oslonac i pomoć u teškim trenucima.

Krešimir Nemeć opisuje Hanku kao „neosviješteni ženski subjekt“, jer je ona podređena muškoj volji. To nije karakteristično samo za njezin odnos s mužem, nego i imaginarni odnos sa Stazysnskom. (Badurina, 2009: 185) Čak i sama nesvjesno to priznaje u jednom od pisama:

„Visoko ste me digli k sebi i ponosim se sva sretna, što ste me katkada smatrali ravnom samome sebi. (...) Počela sam štovati samu sebe, jer Vi me toliko poštujuete. Počela sam se radovati samoj sebi, jer nalazili ste me lijepom. Zavoljela sam svoj glas, jer je bio ugodan Vama. Veselila sam se bizarnosti svoje mašte, jer ste Vi uživali u njoj. Ponosila sam se svojim radom i svojim talentom jer ste ga Vi priznavali i jer ste u njega vjerovali.“ (Kveder, 1918: 85-86)

Hankina se osobnost mijenja u vrijeme rata. Njezin se brak raspada zbog muževe prevare, a ona sama bježi od rata u Prag. U kasnijim pismima posvećuje puno manje mjesta izražavanju svoje ljubavne strepnje prema Kazimiru, a puno više piše o užasu i odvratnosti rata. Analizira ratne događaje i njihove posljedice, opisuje gomilu poljskih izbjeglica koje u nehumanitarnim okolnostima pokušavaju spasiti svoj život. Suočavanje s ratnom svakodnevicom promijenilo je njezin interes u pismima. Ona propituje društvene promjene te se fokusira na pitanje ženskoga i ženskih prava. Zaposlena u birou potrage u poljskom odboru za pomoć bjeguncima doživljava bol mnogih žena koje očajno pokušavaju pronaći svoje muževe i sinove izgubljene u ratnom kaosu. Njezin posjet u bolnici vodi njezine misli k propitivanju pozicije žene u društvu. Na primjer u slučaju trinaestogodišnjakinje koja je ostala trudna zbog silovanja, postavlja pitanje o pravu na prekid trudnoće. Veliki utjecaj na formiranje ženskoga emancipiranog subjekta kod Hanke imala je doktorica Jablonska, vješta medicinarica vrlo uvažena u društvu:

„I to je žrtva rata!, pričala mi je doktorica Jablonska, kad smo izašle iz sobe. Za vrijeme bijega zapala je medju gomilu pijanih muškaraca i vojnika u nekoj židovskoj rakijašnici, što je bila uz put. Baciše se na nju kao divlje zvijeri i sada bi imala postati majkom. Sirotica, jedva joj je trinaest godina! Ja sam se najviše zauzela, da je prije reda izbavimo toga prokletog zametka. A i kašlje. Sama je još dijete. Pa zar da je pustimo, da rodi u zločinu začeto biće, sebi i njemu na nesreću?! Sve ima svoje granice!“ (Kveder, 1918: 105)

Hanka postaje u Pragu svjesni ženski subjekt koji je svjestan vrijednosti žene u društvu. Sama je postala žena-radnica te želi na svaki način pomoći drugim ženama u njihovoj teškoj sudbini. Čak i samom gestom pristajanja da bude krsna kuma nepoznatom djetetu. Kasnije otvara i sirotište u kući svoje pokojne majke.

Poslije povratka s fronte njezinog mlađeg brata Jana (Jan je ranjen i na samrti) njezini se zapisi fokusiraju na prikazu njegove kalvarije. Hanka izražava defetistički besmislenost rata. Tu, za razliku od Stazsynskog koji vjeruje u demokraciju i napredak ljudskosti, priča da ne vjeruje više u drugog čovjeka niti u stvaranje pravednog društva. Za Hanku ni progres ni racionalnost nisu spasili čovječanstvo od užasa rata. (Badurina, 2009: 188)

Kod Hanke se vidi svojevrsna evolucija vlastitog ženskog subjekta. Od potištene kućanice s bračnim problemima do žene svjesne svoje pozicije u društvu, žene koja analizira i pokušava protumačiti probleme na široj i apstraktnijoj razini. Rat je za Hanku bio kao katalizator koji je joj pomogao razumjeti tko je ona i koliko vrijedi.

No, bez obzira što je Hanka preživjela rat, mnogo žena izgubilo je svoj život. Bile su one žrtve rata u puno širem smislu nego što je bio vojnik koji je poginuo od metaka na fronti. Pozicija žene se tek počela mijenjati, no za vrijeme rata svijet još uvijek patrijarhalno uređen. Dio žena nije bilo spreman da se postavi u ulozi muškarca ili suprotstavi muškoj brutalnosti.

Slike ženskih žrtava vide se u *Uoči proljeća*. Jadviga Baryka je jedna od junakinja iz koje rat izvukao to što nitko nije očekivao. U licu muževog odlaska na frontu i komunističke revolucije njezin svijet se srušio do temelja i ona se morala ponovno snaći u njemu. Bila je prisiljena na prijekave i isprike, na nespavanje noćima, sakrivanje dragocjenosti, ilegalne prodaje.

I opis njezine smrti ima definitivno optužujući karakter prema ratu i revoluciji. Uhićena sa skrivanim dragocjenostima za revolucionarnu vlast je tretirana kao predstavnik buržoazije. Prvo su ju brutalno pretukli te natjerali da sudjeluje u javnim radovima. „Slab i upropašćen organizam nije to izdržao: gurnuta od nadziratelja pala je na putu i završila život.“ (Žeromski, 1928: 34)

Najdirektnija je slika žene-žrtve rata tijelo mlade žene koje je Cezar našao na kolima između muških leševa:

„Crna je kosa dosegla do zemlje i vukla se po okrvavljenoj prašini puta. Desna je ruka pala na lijevi kotač i nemoćna u svojoj ukočenosti dospjela među žbice. (...) Njeno tijelo, obrazi, podbradak, usta i uši bijahu pravo čudo od harmonije. Oči crne, prevučene neprozirnom noću, još tamnijom od njih, bile su otvorene i slijepim su, nauznak izvrnutim zjenicama nepomično gledale u goniča volova.(...) Goli vrat i malene, djevičanske, gole grudi držale su u sebi uklet onaj isti vrisak, koji je prodirao sto puta oštrije od tutnjave groma, kad pada zajedno s munjom.“ (Žeromski, 1928: 46)

Mlado i djevičansko tijelo mlade Armenke pokazuje da je rat ne šteti nikoga. Misaoni unutarnji dijalog koji Cezar vodi s djevojkom pokazuje da i glavni lik zna da je ona žrtva ne samo rata i revolucije, nego prije svega žrtva muškog svijeta.

7.2. Dijete u ratu

Najnevinnija je žrtva svakoga rata dijete. Potpuno ovisna o svojim roditeljima i nemoćna obraniti se od opasnosti ratnog kaosa, djeca su stavljena u vrlo loš položaj.

Ako su roditelji bili iz višeg društvenog sloja, često su slali djecu u unutrašnjost zemlje, što dalje od fronte. To se i dogodilo s Hankinim kćerima, Jadvigom i Stazikom, koje su roditelji poslali u Draždjane. Imale su one ipak puno sreće što su imale takvu mogućnost. Vrlo često se događalo da su djeca seljaka i siromašnih građana morala bježati zajedno sa svojim roditeljima. Nije bilo konja ni volova koje je rekvirirala vojska za svoje potrebe, dakle bježali su pješke, gladni, žedni i smrznuti. „I djeca nošahu sviježnjiće, da spasu nešto od svoga skromnog imutka. Umoriše se brzo.“ (Kveder, 1918: 68)

Djeca su bila prisiljena da prebrzo postanu odrasli dio društva. Najbolji primjer je Cezar koji od bezbrižnog dječaka koji je imao sjajan život u lijepom stanu i kojemu je jedina obaveza bilo učenje, morao postati odrasli čovjek koji se bori s ratnom zbiljom. Poslije očevog odlaska mladi Baryka ponašao se kao da je pušten s lanca. Nije ni primjećivao da traje rat. Iskorištavao je situaciju kad je bio bez roditeljskog nadzora i trošio je vrijeme na zabavu.

„Pokušavao je sve, što mu je palo na pamet. Majka je pristajala na sve, zapravo ona je morala pristati na sve, što je on diktirao. Vozio se dakle kopnom i morem, pače je letio po zraku. (...) U to je vrijeme Cezarek izrastao kao samostalan, zapravo svojevoljan klip. Na oca – nekako je zaboravio. Misao na oca bila je utvara zastarelih zabrana, neka mračna jama, iz koje je dopirao čudnovato bolan dojam (...) Onda je trebalo ubijati taj osjećaj, (...) naprežanjem na čamcu, na biciklu, na motociklu ili divljem kozačkom konju.“ (Žeromski, 1928: 20-21)

Poslije dolaska u Baku, proletherske pobune i komunističkog aparata koji je rekvirirao skoro sve što su s majkom imali i morao je odjednom postati odrasli muškarac. Morao se boriti za svoj opstanak svakoga dana. Vlastitim očima vidio što donosi rat i revolucija, na vlastitoj koži osjetio što znači glad, bijeda i samoća.

7.3. Kulturno pamćenje izbjeglica i velikih migracijskih pokreta za vrijeme rata

Svaki rat, pogotovo Prvi svjetski rat kao veliki povijesni preokret, veže se s velikim i dramatičnim migracijama gomile ljudi. Svaki čovjek pokušava spasiti svoj život i živote svojih najbližih, a bijeg što dalje od fronte je najlogičnije rješenje. Ljudi su uzimali što su mogli nositi u vlastitim rukama i napuštali svoje kuće i cijeli svoj dosadašnji život. Nisu imali nikakve garancije da će se ikada vratiti u svoje kuće, niti da će život poslije povratka biti isti kao prije rata.

Ljudi su najčešće bježali pješke ili željeznicama, jer automobili nisu još uvijek bili dostupni transport za svakoga. Ni kočije nisu bile dostupne, jer su konji, magarci, volovi, a čak i krave; bili zaduženi za rad za vojsku. Naravno vlak je bio bolje rješenje, što nije značilo da je to način bijega koji je ugodniji i lakši.

„Bijedno ovo preplašeno ljudsko stado punio je željezničke vozove, kad se napokon domoglo stanice i načekalo duge sate i dane, dok se i za njih našlo mjesta. Sjedali su i ležali u tužnim grupama naokolo malih, siromašnih galicijskih kolodvora i zavidjali su sretnicima, što su se mogli da zaštite od ledene kiše, snježne vijavice i studenoga noćnog vjetra pod kakvom otvorenom šupom, pod kakvim takvim krovom.“ (Kveder, 1918: 68)

Uvjeti u kojima se bijeg održavao bili su daleko od humanih. Izbjeglice su trpile glad i umor, među njime su se širile raznolike bolesti. Loše je vrijeme još više pogoršavalo njihov položaj. Sve je to uzrokovalo veliki očaj kod ljudi, svaki od njih probao je spasiti svoj život. Kod nekih od njih izgubio se čak i osjećaj ljudskosti:

„A strahoviti željeznički vozovi, puni jauka i plača, putovali su od postaje do postaje, čekali pred stanicama čitave sate i opet kretali dalje, a da se vrata njihova ne otvarahu nigdje. U tim uskim smradnim kavezima očaj bi se katkada pretvorio u zlobu, te bi se jadnici još i potukli i popucali medju sobom radi komadića tvrdog hljeba, radi mjesta na klupi, radi krpe, koju bi otelo jedno dijete drugome. Ludilo očaja pretvaralo bi nesretnike u zvjeri, što se bore za vlastiti svoj bijedni život.“ (Kveder, 1918: 71-72)

Išli su naprijed bez znanja što i tko ih čeka. No, ostatkom svoje snage gurali su korak po korak, jer je mutna vizija spasa i šansa da se nađe neko mjesto za njih bila vrijedna njihovog

truda. A zasigurno je bila bolja od onoga što su ostavljali iza svojih leđa. Nažalost malo njih je osjetilo što je kraj dugog i umornog bijega. Tijekom bijesne trke prema spasu, ljudi su gubili živote i kao životinje padali na cestu, dok je pohod nastavljao svoj put ostavljajući mrtve nepokopane i gole u blatu.

8. Kulturno pamćenje političko-društvenih pokreta u vrijeme rata

8.1 Socijalistička revolucija u Rusiji 1917. godine

Sa slikom revolucije susret ćemo se prije svega u romanu Stefana Žeromskog. Pored iskustva i evolucije gledišta glavnog lika, Cezara Baryke, prema ideji neovisne Poljske i njezinog povratka na kartu Europe – od euforije do sumnje i razočaranja – iskustvo proleterske revolucije, upoznavanje njezine ideološke podloge kao i zbiljska realizacija, toliko različita od teorije i programa; glavna je misaona svrha cijeloga romana (Adamczyk, 1988: 59).

Revolucija je prikazana iz dvaju perspektiva. U *općoj* perspektivi pripovjedač priča na kakav način revolucijska događanja utječu na život i sudbinu višetisućljetne anonimne ljudske mase stanovnika Bakua. U *personalnoj* perspektivi, koje je puno detaljnija, pokazuje posljedice revolucije za Cezara i njegovu majku odnosno priča kako su ta zbivanja igrala ulogu u životu jedne određene obitelji.

Na relaciji sveznajućeg pripovjedača koji promatra život cijeloga grada, revolucija je prikazana kao besmislena groza, val razaranja koji nosi jedino smrt i koji probuđuje kod ljudi najžasnije instinkte – osjećaj mržnje i osvete, želje za nasiljem i krvi. Turobnu sliku revolucije dodatno dopunjavaju stare religijske i međunacionalne tatarsko-armenske antagonizme probuđene u Bakuu. Kada je završila carska vladavina, koja je do tog trenutka regulirala taj davni sukob na korist ruskog gospodarenja, počelo je vrijeme samovoljnog i bespravnog suđenja na ulicama grada:

„Nije pomoglo polaganje oružja niti pružanje neoboružanih ruku: ovih je osam stotina vojnika bilo poklano do jednoga. A tek je onda nastao pravi pakao u toj zadimljenoj dolini. Za četiri dana Tataři su se odmazdili, umorivši sedamdeset i nekoliko tisuća Armenaca, Rusa i kojekakvih drugih, koji se nadjoše na mjestu i koji su bili sumnjivi zbog sklonosti prema Armencima.“ (Žeromski, 1928: 44)

Narator stvara užasnu sliku punu mlazova krvi, opisuje gomile mrtvih ljudskih tijela bacanih u more da ih pojedu ribe. (Adamczyk, 1988: 59-60)

U drugoj perspektivi vidimo revoluciju očima Cezara i njegove majke, Jadvige. Na početku je proleterska pobuna za njega značila jedino kraj školskih obaveza, kraj dosade, događaj koji unosi u životnu rutinu iznenađenja i avanture. Cezar slabo razumije što se oko njega događa, ali rado sudjeluje u različitim partijskim susretima i socijalističkim mitinzima. To je

period kad on oblikuje u sebi svoj svjetonazor. Na proleterskim zborovima, a ne kroz vlastito životno iskustvo, dolazi do uvjerenja da je svijet loše konstruiran, a moralna pravda nalazi se na strani revolucije.

Za Jadvigu revolucija nije donijela ništa dobro, štoviše – oduzela joj je skoro sve: sinovu ljubav, stan, novac, osjećaj sigurnosti. Prisilila ju je na borbu s općevladajućim kaosom za opstanak, za vlastiti život i život svoga sina. Slika svakodnevice ove žene jedna je velika optužba revolucije, koja udarajući na slabe i nemoćne, a ne na izrabljivače i plemiće, pokazuje svoje neljudsko lice.

Cezar, čak i poslije majčine smrti, koja je probudila u njemu prve sumnje i dalje snažno vjeruje da revolucija ipak ima svoj duboki smisao, da je ona okrutan, ali neophodan čin. Tako će i biti do kraja njegovog boravka u Rusiji. Ništa ga neće uspjeti uvjeriti kako je revolucija *loš put*, ni smrt tisuća žena i djece, ni prisila na rad oko pokopavanja mrtvih, ni konačan susret s ocem. Bez obzira na to što je na vlastitoj koži osjetio zlo ovoga svijeta, Cezar rado ide za Moskvu da vidi revoluciju u srži; U Harkovu je najradije svoje vrijeme trošio na mitinge (Adamczyk, 1988: 62-66):

„Dok se nalazio u masi slušaca, u stisci radnika, koja je pri svakom spasonosnom silogizmu govornikovu teško, a u isti mah i radosno, uzdisala, dok su ta mirna logička izvodjenja tako reći skidala s ramena potištenih golemi teret sudbine, nasile, prokletstvo i sam nesretni udes bivstvovanja pod jarmom – Cezar je isto tako uzdisao, kao i oni. Kako li je u tim časovima žudio, da se rastane s ocem, da ga otpremi u onaj nepoznati svijet, u zemlju mitske Poljske, pa da ostane tamo, medju razboritima i jakima! Kako je želio, da priloži ruku za rad oko realizacije djela, oko rušenja do temelja svijeta staroga huljstva!“ (Žeromski, 1928: 79)

Oktobarska revolucija i socijalistički pokret duboko i trajno formiraju Cezarov svjetonazor. On dokazi u Poljsku razočaran i ogorčen, osamljen i prazan, ali još uvijek ne izliječen od svoje simpatije i uvjerenja o moralnom opravdanju komunizma. Iz tog gledišta on promatra svoju novu državu – revolucionarno i skeptično upoznavat će i osuđivati Poljsku.

Čak i poslije poljsko-boljševičkoga rata 1920. godine on ostaje vjeran svojim idejama. Vidi se to u posljednjoj sceni u romanu kada Cezar vodi manifestaciju prema Belvederu tj. predsjedničkoj palači.

Baryka je vrlo poseban po pitanju socijalističkih uvjerenja. Ne može se reći do kraja da on upada u društveno utvrđenu negativnu sliku komunista koja se u to vrijeme širila kroz

Europu. Bez obzira na pejorativnu sliku Revolucije i komunizma, Baryku se ne smatra negativnim likom, već ponajviše – ambivalentnim.

Sliku socijalista iz perspektive njihovih protivnika predstavlja i Krleža u svojoj noveli *Smrt Franje Kadavera*. Ukazan nam je tamo lik Mirka Krleca, kojeg autor opisuje tako:

„Kanonir Krlec Mirko u civilu tipograf, i tuberkulozan je, malo kašljuca, kh-kh, socijaldemokrat je i esperantist, kh-kh, pa je dopisivao s esperantistima iz Japana i Argentine, i tako vjeruje, da će socijalizam pobijediti, kh-kh, i to propovijeda na cimeru od prvoga dana. On nije partijski agitator, on je amater i diletant u tim stvarima profetskim, ali sve to čini s mnogo srca i ljubavi (...) on je razasuo po „Kokici“ svu silu brošurica s raznim temama, kao „Što je socijalizam?“, „Komuna grada Pariza“, „Laži crkve rimske“, i ljudi su to počeli čitati, i pročitali bi do treće strane, ali bi im obično onda tu postalo dosadno, i izgubili bi vezu s prvom stranicom, i tako se te brošure viđaju masne i rastrgane kojekuda; i po zahodu i po ambulatoriju lijeću ti razdrti crveni listovi amo-tamo.“ (Krleža, 1962: 362-363)

Krlec je kao socijalist u noveli oblikovan kao suprotnost prema glavnom liku novele, tj. Franji Kadaveru. U osobi topografa izražen je antiklerikalni dio socijalističke ideologije. Najavljuje da umjesto kršćanskoga Boga dolazi novi bog s crvenom zastavom. On je jači od svih starih bogova i rušitelj je svjetskog poretka. Novi bog očekuje žrtve u borbi sa starim bogovima, ali zauzvrat „dignut će nebo novo, a to će biti naš život, to nebo novo!“ (Krleža, 1962, 368) Krlec sebe smatra vojnikom i profesionalcem u vojsci novoga boga koji oprašta sve zločine napravljene tijekom borbe za novo nebo i vodi svoje vojnike u mjesto gdje se ljepše i ljudskije živi. U očima topografa i njegovih slušatelja novi bog tj. socijalistička revolucija donosi spas i mir svima podjednako, bez obzira tko su i kako je izgledao njihov život: „Tako govori kanonir Krlec, a cijeli ga cimer sluša pobožno. Oni i sami osjećaju ovaj strašni apsurd života, i njima se i samima često čini, da nešto bezuvjetno mora da se dogodi, i da to ne može ovako da ostane vječno. Pa rado se sluša onda ovakva riječ.“ (Krleža, 1962: 369)

Krlec je našao gremij slušatelja kojima su njegove riječi bile zanimljive, one su bile odgovor na ono što se traži u njihovom životu. Konačno su saznali da postoji neka vizija svijeta gdje nisu oni više društvene prognanike zaražene sifilisom, životnije odvojene od života i zatvorene u bolnici gdje su okruženi jedino patnjom, boli i omalovažavajućim izjavama. Jedini koji ne prihvaća topografove riječi je Kadaver kada kaže da su te rečenice laži, a sam Krlec socijalist: „trgli se ljudi, kao da je netko kamen među njih bacio. Teška je to optužba, da je nitko socijalist.“ (Krleža, 1962: 370) Sama činjenica da je Krlec ljevičarski agitator promijenila je u

potpunosti pogled na njega. Negativni naboj koji nosi u sebi imenica *socijalizam* i reakcija na nju pokazuje koliko je radikalna bila ova ideja i koliko je bila teško prihvatljiva za malograđansko društvo, koje je bez obzira na svoj loš životni položaj bilo ograničeno i zatučano.

8.2 Panslavistički pokret

Panslavistički je pokret nastao u doba romantizma odnosno u devetnaestom stoljeću. Njegov cilj bio je političko, gospodarsko i kulturno ujedinjenje svih slavenskih zemalja i naroda. On je bio posljedica općeg društvenog procesa koji se u to vrijeme širio u Europi, a bio je vezan uz preporod i buđenje nacionalne svijesti u europskim narodima (Osmańczyk, 2003: 1762) Za razliku od prosvjetiteljstva i racionalizma, panslavistički je pokret povezivao suverenost i političko jedinstvo s rasnom homogenošću. U osnovi panslavizma razvijao se i pokret ujedinjenja i stvaranja neovisne države za Čehe i Slovake, ali i ideja jugoslavizma. Ti planovi su se ostvarili kao rezultat Prvog svjetskog rata nastankom Čehoslovačke Republike i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine.

Odjeci panslavističkog pokreta vidljivi su i u analiziranim romanima i novelama.

Kod Zofke Kveder ideja panslavizma uzrokovana je autobiografski – njezin muž, Juraj Demetrović, bio je jedan od namjesnika u novoosnovanoj Kraljevini. Autorica, pogotovo u drami *Arditi*, propagira ideju jugoslavenstva kroz uzvišenje militarnih ideja i motiva, što je zapravo velika promjena gledišta kada ju usporedimo s idejama koje naglašava u liku Hanke. (Badurina, 2007: 173-184). U romanu ideja ujedinjenja svih Slavena motivirana je liberalnim stavom spisateljice s vidljivo socijalnim interesom. Hanka kao Poljakinja slabo se orijentira na položaj drugih slavenskih naroda, pogotovo južnih Slavena. Jedino što ona može znati je iz vlastitog iskustva oblikovati neki stav, odnosno neke predrasude; to je vidljivo u njezinom pogledu na Ruse i Čehe. U prvima vidi, s jedne strane, neprijatelje koji su već stotinama godina tlačitelji poljskoga naroda, a s druge – dijeli simpatiju prema običnom Rusu iz nižeg društvenog staleža kome je ruski car isto vršitelj represije: „Ali naša je generacija bila objektivnija od naših otaca i djedova te mnogi od nas uvidješe već, da nismo mi jedini, što patimo pod ruskom knutom. Uvidjesmo, da na gnjavi režim, a ne ruski narod, jer je i po njegovim ledjima plesala kozačka nagajka, ako si zaželio slobode, kao i po našima.“ (Kveder, 1918: 77)

Slični odnos prema Rusima vidi se u romanu Stefana Žeromskog. Cezar je kao socijalist poklonik jednakosti svih naroda mučenih tiranijom ruskoga cara. Tako se njegov panslavizam upisuje, još jače nego kod Hanke, u okvir socijalizma. Ali njegov se pogled prema jedinstvu Slavena postepeno mijenja tijekom selidbe iz Bakua u Poljsku. *Socijalistički panslavizam* prelazi

u želju da se socijalističke ideje ostvare prvenstveno unutar poljskoga društva, dok opća internacionalna revolucija pada u daljnji plan.

Kod Krleže odjeci panslavizma nisu neposredno vidljivi. Kao jedan od najjačih poklonika socijalizma na jugoslavenskom prostoru fokusira se više na promjenu općeg društvenog stanja u okvirima međunarodne revolucije nego na ideju bratstva Slavena. (Wierzbicki, 1975: 184) Ipak mogu se uočiti u nekim fragmentima oblici panslavizma, ali više u propagiranju antiklerikalnog stava i povratka na pogansku drevnu slavensku kulturu. Na primjer u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne*: „(...) ali sve te kaznionice i uredi i crkve nisu još jučer bile , a može se dogoditi, da te crkve i spisi i paragrafi opet ni sutra ne budu, a Jezuševu i Sveti Jalžabet i Sveti Ivan prozvat će se opet Lisjakom i Vučjom Jamom kao i prije toga, pa nikome ništa! Slava Bogu!“ (Krleža, 1962: 13)

8.3 Pacifizam

„Čuješ sestro, (...) da si muškarac, i Ti bi pošla tamo gdje se biju. Ja sam bio od uvijek pacifista, pa sam i danas. Samo mir može donijeti narodima sreću i blago stanje. Samo mir može unaprijediti čovječanstvo. Ali danas, kad se lije toliko krvi, čini mi se da nemam pravo, da štedim samoga sebe.“ (Kveder, 1918: 129)

Kvederin roman zaslužuje posebnu pažnju i promjenu ugleda prvenstveno zbog pacifizma. Pacifističko se stajalište javlja neprestano kroz cijeli roman, ali je negativno određeno – mir se u romanu propagira pokazujući užas rata i patnju čovjeka u vrijeme rata. Glavna junakinja za koju je rat također obiteljski problem jer su njezina braća na dviju strane fronte, u ratu vidi jedino veliku igru svjetskih sila, političkih velikana koji ne brine ni za male europske narode niti za pripadnika svojih naroda. Za njih je čovjek jedino jedno od sredstava kojim se vodi rat, ubija neprijatelje i zauzima nove zemlje.

U *Hanki* se ne priča o junaštvu vojnika. Priča se o ranjenim, o žrtvama, o izbjeglicama. Opis smrti Hankinog brata zauzima središnji dio romana, ali ona nije smrt heroja, velikog Poljaka koji sreću svoje braće plaća svojim životom. Njegova smrt, prikazana naturalistički, nije ponosna smrt – ona je patnja pojedinca, patnja u samoći, patnja koju nitko ne može razumjeti jer čak i najveća ljudska solidarnost ne može pomoći ni smiriti nikoga tko se našao ispred strašnog lica smrti. Janova je bol besmislena, njegova patnja od svog života ne mijenja zapravo ništa.

Takav pogled na rat, gdje se umjesto priče o zajedništvu preživjelih prikazuje užas anonimne žrtve pojedinca, u skladu je pacifističkom literaturom o Prvome svjetskom ratu. (Badurina, 2009: 185)

Pacifizam je u skladu s feminističkim idejama o emancipaciji žena. „Ženski je pogled na rat uopće idealiziran kao apsolutno pacifistički.“ (Badurina, 2009: 185)

9. Vjerski aspekti rata

U licu užasa rata ljudi često traže oslonac u vjeri i Bogu. Pokušavaju protumačiti ratna zbivanja Božjom voljom. Bog je za njih oslonac, a vizija vječnoga života poslije smrti im, na neki način, olakšava trud i znoj u teškoj svakodnevnici. U neljudskim uvjetima vjera je os koja daje nadu i snagu da čovjek ipak ostane čovjek i ne pretvori se u bezosjećajnu životinju s primitivnim nagonima, pogotovo jer nitko nije očekivao da će rat trajati toliko dugo. Vidi se to u osobi Franje Kadavera iz Krležine novele *Smrt Franje Kadavera*:

„Kadavera i ne voli nitko, već zato, jer je on najsavijesni pacijent. Pa kad se cijeli trinaesti cimer svija u bolovima injekcije, onda dugi Kadaver, kome vise debele, crvene, očupane brčine, fanatički viče: 'A-aa, aa-ha! Dobro je to! Dobro je to! To je kazna božja! Samo nek peče! Nek peče! Što jače to bolje!' Tako viče Kadaver te se savija kao bolesna mačka, a posti čitave dane i vjeruje, da je špital purgatorium, u kome se sad on čisti od grijeha.“ (Krleža, 1962: 350-351)

Bog pomaže Kadaveru preživjeti svaki sljedeći dan. Svoje patnje i bol tumači obvezom naplate za svoje grijeha. Spreman je na dugotrajne muke. Patit će dokle god treba, samo da mu Bog oprost. „I tako se tu Kadaver u špitalu čisti od grijeha već dva mjeseca i posti, te se posušio kao kostur.“ (Krleža, 1962: 351)

Dok se Krležin Kadaver čisti od grijeha, Kvederina Hanka u odvratnosti rata, užasu i očaju ratnog života ne može naći Boga. Ratna zbilja dovela ju do stanja da sumnja i u Boga i u drugog čovjeka. I pita sama sebe:

„Zar smeta njegova nauka kršćanskim narodima evropskim, da medju sobom ratuju bjesnije, užasnije, istrajnije, negoli su se nekada divljaci borili jedan protiv drugoga, da preotmu zvjerku, što je ubiše kamenom? Gdje su kršćani koji žive, kako to zapovijeda Isus Krist? Gdje su svećenici, koji ne zatajiše imena onoga, kome služe? O, prijatelju, ne vjerujem više u ljude! Ne mogu da vjerujem!“ (Kveder, 1918: 240)

Hanka ne može naći Boga jer ga ne vidi u drugome čovjeku. Ne može shvatiti zašto je Bog dopustio da se rat uopće dogodi, ne razumije kako čovjek, koji sam sebe smatra kršćaninom,

rani i ubija druge ljude. Glavna je junakinja romana izgubila svoju vjeru, ne samo u Boga, nego i u budućnost, kulturu i ljudski napredak.

Osim ljudi koji traže spas u Bogu i ljudi koji traže Boga jer se njihova vjera našla u krizi, u romanima je predstavljen još jedan tip odnosa između Boga i čovjeka. U trećem slučaju čovjek negira postojanje Boga. Najčešće je to komunistički revolucionar poput Cezara Baryke ili Mirka Krleca. Za njih je mjesto Boga preuzela crvena zastava revolucije. U njihovom je svijetu Bog jedan od simbola starog poretka, koji više ne valja. Boga kao i cijeli kršćansko-buržoaski sistem treba odbaciti, a umjesto toga uvode se socijalističke ideje, koje su nažalost ostale ideje zauvijek, dok je revolucijska stvarnost izgledala sasvim drugačije.

10. Zaključak

Prvi svjetski rat označio je kraj jedne epohe kasnije nazvanom *belle époque* – lijepa epoha. Naziv je dobila zbog užasa i traume koje za sobom ostavilo ratno iskustvo. Taj veliki politički i društveni preokret ostavio je trajne tragove koje zasjenio sljedeći svjetski rat dvadeset i jednu godinu kasnije. Prvi je svjetski rat kao katalizator temeljito promijenio sve aspekte ljudskoga života u svim slojevima društva. Ostavio je i svoje tragove u književnosti, koja je novim idejama i formama pokušala stvoriti novi književni izražaj.

U radu se uočilo različite elemente kulturnoga pamćenja. Analiziralo se oblike individualnog pamćenja rata, vojničkog života, ratne bojišnice i ratne pozadine, te različite strategije nacionalne reprezentacije i kulturno pamćenje društveno-političkih ideja (antisemitizam, pacifizam), vjerskih koncepata, ideologija i previranja, kao što su proleterska revolucija ili promjena situacije žena u društvu. U analizi uočava se također i figure sjećanja poput službovnika ili Barykinog sveščića.

Načini se prikaza rata razlikuju u analiziranim tekstovima. Miroslav Krleža u svojim proturatnim novelama u *Hrvatskom bogu Marsu* prenosi iskustvo vojničkog života u kojem je uočio nehumanost velikog ratnog mehanizma te kritički predstavlja hrvatski narod u okviru Dvojne Monarhije kao zaostalog i seljačkog ali i eksploatiranog u habsburškom monarhijskom sustavu. Stefan Žeromski u svom romanu *Uoči proljeća* predstavlja životno iskustvo mladog poljskog emigranta i utjecaj socijalističke revolucije na formiranje njegovog identiteta te velike nade vezane uz povratak poljske države na kartu Europe. Zofka Kveder predstavlja u romanu *Hanka* žensko viđenje rata te prenosi kroz intimne zapise glavne junakinje odvratnost rata koji djeluje također i na ljude iza borbene linije. Ali bez obzira na različitu formu i povijesno-kulturni kontekst u svim djelima, rat je prikazan kao veliko traumatično iskustvo koje utječe na svakog čovjeka, kao i na čitave narode pri čemu nije bitno na kojoj strani borbene linije su se nalazile, jer u ratu nitko nije pobjednik.

11. Bibliografija

Popis predmetne literature

- Krleža, Miroslav. 1962. *Hrvatski bog Mars*. Zagreb: Izdavačko Poduzeće Zora
- Kveder, Zofka. 1918. *Hanka*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod
- Žeromski, Stefan. 1928. *Uoči proljeća: Roman uzavrele krvi*. [Prev. Julije Barešić] Zagreb: Naklada zaklade tiskare Narodnih Novina

Popis stručne literature

- Adamczyk, Zdzisław J. 1988. „Przedwiośnie“ Stefana Żeromskiego w świetle dyskusji i polemik z 1925 roku. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna
- Assmann, Jan. 2006. *Kultura sjećanja*. U: *Kultura pamćenja i historija*. [Ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda] Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga. Str. 47-78
- Badurina, Natka. 2009. *Nezakonite kćeri Ilirije: Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije
- Baylis, John. Wirtz, James J. Gray, Colin S. 2013. *Strategy in Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press
- Brkljačić, Maja. Prlenda, Sanrda. 2006. *Zašto pamćenje i sjećanje?*. U: *Kultura pamćenja i historija*. [Ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda] Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga. Str. 9-18
- Dukovski, Darko. 2005. *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća. II. dio: 1914. do 1999*. Zagreb: Alineja
- Đukić, Filip. Pavelić, Marko. Šaur, Silvijo. 2015. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu – Bojišta, stradanja, društvo*. *Essehist – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*. No. 7 Prosinac 2015. Str. 81-86
- Eckbert, Marian. 1990. *Historia Polski 1914-1939*. Warszawa: WsiP
- Flaker, Aleksandar. 1964. *Čovjek i povijest u Krležinim novelema*. U: *Krležin zbornik*. [Ur. Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker] Zager: Naprijed. Str. 153-169
- Flaker, Aleksandar. 2012. *Novelistika*. [URL:http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1224](http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1224)
Svibanj 2017

- Frangješ, Ivo. 1974. *Matoš Vidrić Krleža*. Zagreb: Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti
- Frangješ, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske
- Gillis, John R. 2006. *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa*. U: *Kultura pamćenja i historija*. [Ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda] Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga. Str. 171-195
- Grgić, Kristina. 2011. *Poetičko-politički prijepor 1919. g.: Zofka Kveder i Tito Strozzi*. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Knjiga XIII*. [Ur. Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužančić, Andrea Meyer-Fraatz] Split: Književni krug.
- Hameršak, Filip. 2015. *Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive*. U: *Dani hrvatskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu. Vol. 41 No. 1 Travanj 2015*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Str. 5-71
- Hutnikiewicz, Artur. 1987. *Żeromski*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavčić
- Lasić, Stanko. 1989. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga prva: Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941*. Zagreb: Globus
- Mann, Michael. 1993. *The Sources of Social Power. II*. Cambridge: Cambridge University Press
- Markiewicz, Henryk. 1953. „Przedwiośnie” Stefana Żeromskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie
- Maštrović, Ljubomir. 1922. *Miroslav Krleža: Magyar király honvéd novela (Kr. Ug. Domobranska novela)*. Hrvatski list. Osijek, god. III br. 62. Str. 2-3
- Matković, Hrvoje. 2003. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavčić
- Nemec, Krešimir. 1998. *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje
- Norra, Pierre. 2006. *Između pamćenja i historije. Problematik mjesta*. U: *Kultura pamćenja i historija*. [Ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda] Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga. Str. 23-43
- Osmańczyk, Edmund Jan. 2003. *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements: N to S*. New York: Routledge

Smith, Anthony D. 2003. *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. [Prev. Mirjana Paić Jurinić] Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Wierzbicki, Jan. 1975. *Mirosław Krleža*. Warszawa: Wiedza Powszechna

Sadržaj

Sažetak	3
1. Uvod.....	4
2. Što su kulturno pamćenje i kultura sjećanja?	5
2.1 Halbwachsova teorija individualnog i kolektivnog pamćenja	5
2.2 Komunikacijsko i kulturno pamćenje	6
2.3 Pamćenje i historija	7
2.4 Mjesta pamćenja.....	8
3. Kratak presjek kroz Prvi svjetski rat	10
3.1. Položaj Hrvatske i Hrvata u okviru Austro-Ugarske Monarhije.....	10
3.2. Položaj Poljaka i poljskih zemalja prije i u vrijeme rata.....	12
4. Književnopovijesna recepcija analiziranih djela.....	14
5. Kulturno pamćenje i strategije nacionalne reprezentacije.....	16
5.1. San o velikoj Poljskoj - kulturno pamćenje poljskoga naroda u romanu <i>Uoči proljeća</i> Stefana Žeromskog.....	17
5.2. Prikaz poljskoga naroda u romanu <i>Hanka</i> Zofke Kveder ao naroda prisiljenog za bratoubilačku borbu.....	19
5.3. Kulturno pamćenje poljsko-boljševičkoga rata kao neposredne kontinuirane Prvoga svjetskog rata.....	21
5.4. Reprezentacije hrvatskog naroda u <i>Hrvatskom bogu Marsu</i>	22
5.5. Reprezentacije drugih naroda.....	24
5.5.1. Antisemitizam u romanu <i>Hanka</i>	24
5.5.2. Slika Nijemaca i Rusa	24
5.5.3. Slika Srba	26
6. Kulturno pamćenje ratne bojišnice i vojničkog života.....	27
6.1. Kulturno pamćenje vojnika	27
6.2. Kulturno pamćenje fronte.....	29
6.3. Kasarna.....	30
6.4. Ratna bolnica - između fronte i pozadine.....	31
7. Kulturno pamćenje ratne pozadine.....	33
7.1. Žena u ratu.....	33
7.2. Dijete u ratu	36
7.3. Kulturno pamćenje izbjeglica i velikih migracijskih pokreta za vrijeme rata.....	37

8. Kulturno pamćenje političko-društvenih pokreta u vrijeme rata	39
8.1 Socijalistička revolucija u Rusiji 1917. godine.....	39
8.2 Panslavistički pokret	42
8.3 Pacifizam.....	43
9. Vjerski aspekti rata.....	45
10. Zaključak.....	47
11. Bibliografija	48